

Rimana 2

Texto de Comunicación del 2° Secundaria

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Curriculum
Nacional

Rimana 2

Texto de Comunicación del 2º Secundaria

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Intercultural Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito Rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

RIMANA 2

Texto de Comunicación del 2º Secundaria - Quechua central

©Ministerio de Educación
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2023
Tiraje: 6 188 ejemplares
Impreso en octubre 2023

Elaboración de contenido

Rolando Roca Zarzoza

Revisión lingüística

Margot Jovanna Camones Maguiña

Validación participativa

Lolo Aalfonso Falcon Sobrado

Asesoría y revisión técnica (Digeibira-DEIB)

Genaro Rodrigo Quintero Bendezú

Diseño y diagramación

Rafael Gómez Alejos

Ilustraciones

Archivo DEIB-Digeibira

Impreso en:

Se terminó de imprimir en Octubre del 2023, en los talleres
gráficos de Industria Gráfica Cimagraf S.A.C., sito en
pasaje Santa Rosa N.o 140, Ate, Lima.

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N.º 2023-07273

Todos los derechos reservados. Prohibida la reproducción de este libro por cualquier medio, total o parcialmente, sin permiso expreso de los editores.

Impreso en el Perú/*Printed in Peru*

Riqichikuy

Kuyashqa yachakuq shipashkuna, maqtakuna:

Rimana 2 shutuyuq maytuwanqa markanchikkunapa
yachayninkunawanmi qichwa shiminchik ñawinchayta, kaayita
yachakushun. Tsaypaqmi qichwachaw yarpayta yachakunanchik; mana
tsaynaw yachakurqa, shiminchikpa haaninta (hayninta) maakushuntsu.
Hukmanpam kaayishunpis.

Rimana qillqana maytuqa yachachikuqninchikwan,
yanasanchikkunawan, yawarmasinchikkunawan, markanchikchaw
yachaqkunawanpis yanapanakur yachakunapaqmi. Kay maytumi
qichwa yachaykunata puwaq ruraychaw tsararan, kay yachaykunata:
1) Markanchikchaw papanchikkunata riqishun, chanintsaashun 2)
Mikuyninchikta alliyaatsinapaq tuquush rurayta yachakushun, 3)
Ayllunchikpa rurayninkunachaw yanapakushun, chaninchaashun,
4) Chikuchaw ashmanchikkuna waatay, 5) Alalaypita tsapakunapaq
awaykunata riqishun, 6) Kallpachashqa wiñanapaq ñawichakunata
mikushun, 7) Mushuq wata raymita riqir kawarichishun, 8)
Markanchikkunapa hampikuyunkunata chaninchaashun. Shutirishqa
yachaykunata tsaran.

Maytupa rurinchaw atska ruraykunami kan. Manaraq ñawinchar
ruraykunata kaayichimanchik; ñawinchaychaw ruraykunata
yarpaachimanchik, ñawinchaairna ruraykunata apamun,
ushanapaqnamy yachaypita yuyaykunata patsakaatsimun. Kaychawqa
allipa ñawinchar kaayinapaq, yachaykunata hurqunapaq, yuyaypa, alli
yarpashpa patsakaachinapaq, washaanapaq aw manam ninapaqpis
kanmi. Huk markakunapa yachaynintapis kaayishunmi, tsaytam *lectura de otros pueblos* ninchik.

Alli shunqunchikta churashun, shiminchikta hatunyaatsinapaq
kallpaachishun, uqrakaananta haqishuntsu.

¡Qichwanchikta shunqunchikchaw kawatsillaashun!

Kaqninkuna

1

RURANA

Markanchikchaw papanchikkunata riqishun, chaninchaatsishun

10

Papakuru

13

Collao markakunachaw papa muruy

17

2

RURANA

Mikuyninchikta alliyaatsinapaq tuqush rurayta yachakushun

20

Papa tuqush ruray

23

Awajún markachaw mikuy churakuy

27

3

RURANA

Ayllunchikpa rurayninkunachaw yanapakushun, chaninchaashun

30

Sikyanchikkuna pitsay

33

Ashaninka markachaw uryay

37

4

RURANA

Chikuchaw ashmanchikkuna waatay

40

Wishpanchikkuna

43

Yine markachaw chishakuna waatayanqan

47

5

RURANA

Alalaypita tsapakunapaq awaykunata riqishun

50

Alalaypita tsapakunapaq awaykunata riqishun	53
Yanesha markachaw awaykunapita yachakushun	57

6

RURANA

Kallpachashqa wiñanapaq ñawichakunata mikushun

60

Ayllukunachaw, ¿unaynawllaku ñawichakunata mikuyaananpaq muruyan?	63
Aymara markachaw ñawichakunata murukuyanqan	67

7

RURANA

Mushuq wata raymita riqir kawarichishun

70

Mushuq wata harawi	73
Wampis markachaw raymi	77

8

RURANA

Markanchikkunapa hampikuyninkunata chaninchaashun

80

Mama Kallmi <i>Leónmi</i> KACHAKAACHISHUNKI	83
Jaqaru markachaw hampinakuy	87

1

RURANA

MARKANCHIKCHAW RIQISHUN,

Siqita rikapaykur, uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

- a. ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
- ch. ¿Markanchikchaw kaynawku rurayan? ichikllachaw willakaramuy.
- h. ¿Ishkay yachaykuna imanawtaq tarinakuykaayan?
- i. ¿Imataraq willakushwan siqichaw ruraykunapita?

Kayta yacharqankitsu

Papataqa hinantin patsachawmi muruyan, mikuyanpis. Kay mikuyqa imayka rikuqmi kan: hatusaq, ichishaq, ruyru, wankash, yuraq, puka, qallwash, mullumullupis. Kay antimarkakunachawmi imayka laaya papakunatam murukuyan: kumun, iskupuru, lasapa, añaspamakin, pumapamakin, tuurupakaachun, shallash, huytush, allichuulu, kuntur, kipuucha, chawcha, llunchuy waqachiq, tukuyumi kaykun.

PAPANCHIKKUNATA CHANINCHAATSISHUN

Paqarimusqa:

Papa aylluychawqa papapa chanin ichikllami. Manami achka kanqanraykullatsu, haq suyukunapita huk niraq papakunata apayaamunqan raykurpismi, papanchikqa chaniyuqtsu.

Ñawpa ñawinchana

Yachakunanchik: Papakuru huk micha runapita imanaw yurinqanta riqishun, yachakushun.

Siqita rikapaashun, qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqankuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- Siqita rikapaykur, ¿imapitaraq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq runakunakuna ruraykaayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik rimaykunata ayllushun.
- Rakiqillqakunapita yarpayninta ashir qillqashun.
- Willakuychaw qallanan shimita, sasatsay shimichaw, ushaynin shimita ashishun.

Papakuru

Ñawpashi markachaw, huk runa allaapa kapuqyuq kanaq. Wasinpa quillqanchawshi tsaki mikuyninkuna pishiqtu: kinwan, trigun, siwaran, allwin, ñumyan, imaykanpis kaqshi. Niykurtis kanchanchawpis atska ashmakunatash waataq. Hakan, wallpan, kuñin, uushan, kuchinpis kapuqshi. Kay runaqa pitapis manash ankupaakuqtsu.

Allaapa michash kaq, ayllunkunatapis manashi yanapaqtsu. Warminpis runanawlla aksay, micha kaq. Huk hunaqnashi wayru papa allaychaw kaykaayaptin, ullqukaqpa mamaaninqa kinray naanipa shamunaq. Chakwan shamuqta rikarnashi, runapa warminqa allaapa piñashqa ninaq:

— ¡Qila mamaykiqa papamannachi shamuykan, yaw!, nir quwanta qayapaanaq.

Runaqa warminta yaskinaq:

— ¡Raslla, raslla papapa yuranwan tsapaykamay!, ¡raslla tsapaykamay!, nishqa illakarkunaq.

Warminqa achka yuranshuwanna tsapaykunaq, manashi rikakunaqtsu.

Chakwan mamallanqa chakraman chaarir Amaru shutiyuq wamranpaq tapukunaq.

— Qullawasi markapami uryakuq aywakushqa, nishpa yaskinaq.

Chakwanqa shamunqan naanipa waqallapa Yayanchikman yarpachakushpa, mañakushpa allaapa llakishqa kutikullaanaq. Hirkapa illakaaraykaptinna warmiqa chiina kaq wamranwan runan kichaq witiyaanaq. Yuranshuta kicharkuyaananpaqqa Amarutaqa pasaypa hatun kuruman tikrashqata tariyaanaq.

Runaqa Apukuna, Awkikuna, Wamanikuna
wiyananpaqpis qapariykunaq:

— ¡Imaykataq tikrarillaa, Yayallay!
¡Pampachaykallaamay, mamallay, mama! nishpa.

Ayrayashqanawpis mamanta qayaykachaakunaq.
Chakwan mamanqa karuchaw illakaarishqana kar
wiyaqnatsu. Achka runakuna yuripaakuyaanaq. Kay
warmi willanaq:

— Quwaapa mamaaninta papan mana
quyanqaaraykurmi kay kuruman tikrakashqa
nishpa willakunaq.
— ¡Kayta kayashun! ¡Kayashun! ¡Kayashun!,
niyashqa.

Warmiqa waqanaypa waqanar, markamasinkunata tapukunaq.

— ¿Imatataq kay kuruta ruraykullanchik?

Lapan markamasinkuna niyaanaq:

— ¡Kayashun! ¡Kaytaqa kayananchikmi!

Tsayshi kayaykuyaanaq, uchpanpitanashi papakurukuna yuriyaanaq.

Tsay patsapitash papanchikchaw kurukuna yuriyashqa.

Mushuq shimikuna

ankupay. Imatapis llakipay. alli shunqu runa kay.

apu. Hirkakunapa

awki. Hirkakunapa, haanin. haaninmi, atipaqninmi. Apupa wallkin, llapan runakuna payman mañakuyan. hupaynin.

hutsa. Runakunaimatapis mana alli, lluta ruraqkunatami nin. raqrakunapa, hankakunapa

wamanikuna. hirkakunapa shunqun, kawaynin.

yaya. Kamakuq tayta. Apu kamakuq.

¿Imataq aranway?

Willakuyqa ichikllachaw qillqashqami. Kaychawmi ashmakuna, runakuna, imapis rimaqkunam kayan. Llapankunami kikin rimayllawan rimakuyan, tsaynawmi llapanpis kaayinakuyan.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 ¿Kay willakuy imapaqraq yachatsimanchik?
- 2 ¿Kay willakuychaw pikunataq yuriyan?
- 3 May patsakunachaw willakuy rurakanqanta qillqashun.
- 4 Willakuychaw kaqninkunata imanaw kashqanta yarpashpa qillqashun.

qallaynin

sasachakuyin

ushaynin

- 5 ¿Imanawraq hukmanpa kay willakuya ushashwan? Hukmanpa ushashun.
- 6 Kay willakuypaq huk *esquemata* rurashun, niykur yanasantikkunata riqichishun.
- 7 Willakuy imanaw kanqanta chusku siqichaw willakushun, niykur yanasantikkunata riqitsikushun.
- 8 Alli ñawinchaarir, huk *guionta* rurashun, tsaypita yanasantikkunawan *representación teatralta* rurashun, riqichikushun.
- 9 Willakuya ichikllachaw qillqashun, tsaypita yanasantikkunata riqitsishun.
- 10 Kay ushayninta hukmanpa ushashun.

Collao markakunachaw papa muruyanqanta riqishun

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

- Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
- ¿Siqichaw imakunatataq rikanchik?, tsaykunata qillqashun
- Kay markanchikkunachaw kaynawku papata muruyan? ichikllachaw willakushun.
- ¿May markapitaraq kay runakuna kayan?

Ishkay ñawinchay

Yachakunanchik: *Collao markakunachaw imanaw papata muruyanqanta, ima niraq papakuna kanqanta riqishun.*

Siqita rikapaashun, qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqakuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- Siqita rikapaykur, ¿imapitaraq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq runakunakuna ruraykaayan?
- ¿Maychawraq runakuna kaykaayan?
- ¿Siqichaw imakunatataq rikanki?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- Rakiqillqakunapita yarpayninta ashir qillqashun.
- Rakiqillqakunapa kuchunchaw sumillata rurashun.

Collao markakunachaw papata muruy

Collao markaqa *Puno* suyuchawmi. Kay markaqa Titikaka mamaquchawanmi tinkun, tsay kinranchawmi kaykan. *Collao* markakunachawqa imayka niraq papakunatam muruyan. Papataqa hinantin chakrakunachawmi, waatay ashmakunawan chakrakunata saachirkur muruyan. Kay mikuyqash allaapa alli mikuyshi, tsaynaw kaptinshi unay witsanpita kanankama imayka niraq papakunata muruyan. Kay niraq qullanan papakunash (papas nativas) kan: ccompis, imilla negra, yana imilla, chiar imilla, sani imilla, alca tarma, peruanita, tuni, amajaya, ccoillo, llujta para, alcca imilla, pacco imilla, acu talega, acu huayacca, paula saccampaya, piña, chiquiña, pitiquiña, huaycha puneña, imaykapis.

Kay aylluchaw taakuq (yachaq, kawaq, paaraq) runakunaqa unaypitami llamata, pakuta waatakuyashqa, hinamanpis papata, kinwata, kañiwata murukuyashqa. Kay runakunaqa papataqa imayka mikuymanmi tumachiyan (tikratsiyan): chuñuman, kukupaman, papasikaman, wakin tukuymanpis.

Papa muruy

Paykunaqa unaypitam musyayan, papata muruyaananpaq chakratash kima, pitsqa wata hamaatsiyan. Alli hamaariptinraqshi chakrata tikrayan manaqa yappyayan. Mana tsaynaw rurayaptinqa papa allaapa wachantsu, chakrapis qilayaakunshi.

Imay witsan muruynin

Papataqa kay markakunachaw tamya chaamuptinmi muruyan. Tamyaqa *octubre* pullan killapita, noviembre qallanan hunaqkunam tamyar qallan. Tsay wichankunam papa muruykuna hinantin markakunachaw qallan. Alli wata kaptinqa, allish papa wachanqa. Usyaptinqa mallaqaypatsa tsay markakunaman chanqa.

Churakuyin

Papa churakunapaqqa puntataqa allin kaqtami, mana chawqashqa kaqta, hatusaqninkaqtami, mana kurushqa kaqtam akraykur qishukunaman churayan. Qishutami imayka sachakunawan: mulliwan, muñaawan, iwkaliptuwan, uqshawan rurayan. Kay churashqa papatam ushya witsankuna mikuyan, chuñuta, *papasecata* rurayan, niyurpis wakinta rantikuyanpismi.

Wanutsay

Collao runakunaqa imata muruyaananpaqqa chakratam hamaatsiyaq, niyur tsaychaw ashmakunata mitsiyaq; tsaypitana kikin chakrata llamakunawan, wikuñakunawan, allpakakunawan saachiyaq. Qipakunatam uushawanpis, kuchiwanpis, waakawanpis, ashnuwanpis saachiyanmi. Tsay saachiy chakratanam chakitaqlawan, tuuruwan (yuntawan) tikrayan, tsaqmayan, niyur muruyan.

Uryaynin

Kay markakunachawqash papata, murupita, 45 hunaqtash ñawpa uryata rurayan. Kay uryachawshi wanun churapuyan (wiñapuyan). Kaynaw rurayqa kanan wichankunash, unay wicanqa manash ima wanutapis wiñayaqtsu, saachiy wanullawanshi allaapa wachaqpis. Chay punta uryapitanash, yapay uryataqa (ishkay kaq urya) rurayaq, 15 hunaqta mana tsayqa 21 hunaqtash.

Mushuq shimikuna

allay. Papata, uqata, ullukuta, mashwata chakrapita hipiy.
kukupa. Imapitapis machka ruray, papapita, triqupita, siwarapita, imayka.

mamaqucha. Maychawpis achka qaku qucharaq. Kaykuna rahukunapa chakinchawmi kayan, paypitam pintsa yakukuna, mayukuna yuriyan.

punta. Ñawpa, imatapis ñawpata rurana kanqan.

saachiy. Ashmakunata huk patsachaw puñutsiy, tsay puñurmi ismayninwan chakrata wanutsan.

suyu. Hatun marka, hatun llaqta. Suyupa rurinchaw achka markakuna kan.

waatay ashma. Wasichaw llapan waatana ashmakuna.

Papa allay

Papataqa allanchik alli puquriptinmi. Puqu papapaqa qaranmi lapisqha mana shiprakantsu, chukrum; waytanpis tsakinam, shuruktanpis puquna, raprankunapis tsaki-tsakinam rikakuyan.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- ¿Kay qillqachaw imapaqtaq willakun?
- Kay markachaw imanaw papa muruy kanqanta willakushun.
- Qillqapita ichikllachaw willakushun.

Taytaykita, mamaykita imanaw saachita rurayanqanpaq tapukamuy.

- ¿Maychawshi *Collao* marka kaykan?
- ¿Imatash *Collao* marka runakuna rurayan?
- ¿Chakrankunata muruyaananpaq imatash rurayan?
- ¿Ima qullanan papakunata muruyan?
- ¿Imanirraq qullanan papa ninchik?
- ¿Ima ashmakunata waatayan?
- ¿Ima mikuykunaman papakunata tikratsiyan?
- ¿Imatash papata muruyaananpaq rurayan?
- ¿Imaninanraq "chakra qilayaakurin"?
- ¿Imay witsanshi papata muruyan?
- ¿Imaraq ushyay patsa?, ¿imanirraq runakunapaq allitsu?

2

RURANA

MIKUYNINCHIKTA RURAYTA

**Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw
tapukuykunata yaskishun.**

1. ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
2. ¿Markanchikchaw kaynawku rurayan? ichikllachaw willakaramuy.
3. ¿Ishkay yachaykuna imanawtaq tarinakuykaayan?
4. ¿Imataraq willakushwan siqichaw ruraykunapita?

Kayta yacharqankitsu

Anti markakunachawqa tuqushta imaykapaqpis wanayanmi: alalay pasakuptin, qirikunata hampipaqp, wishqa tsarikuptin, pachachaw *ulcera* tsarikuptin, hirkachaw allilla kanapaqp, *sobreparto* nishqanpapis allaapa allimi.

ALLIYAATSINAPAQ TUQUSH YACHAKUSHUN

Paqarimusqa:

Kanan qipamanqa, ayllukunachaw tuquash mikuy uchukyashqami, tsaymi tuqushtaqa ñawpanawnatsu rurayan.

Huk ñawinchay

Yachakunanchik: Anti marka tuquash mikuyninchikta riqishun, yachakushun, chanintsaashun.

Siqita rikapaashun, qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqakuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- Siqita rikapaykur, ¿imapitaraq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq runakunakuna ruraykaayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun, tsaypita yachatsikuqta tapukushun.
- Rakiqillqakunapita yarpayninta ashir *sumillata* qillqashun.
- Qillqachaw imanaw qallanqanta, imakunapaq rimanqanta ñawinchar. maakushun.

Papa tuqush ruray

Llapan anti markakunachawnawmi tuqush ruraytawan mikuytaqa yachanchik. Tuqushtaqa anqu, kanchan, yungayina nishqan papakunapitami ruranchik. Kaytaqa mikuyaananraykur, allaapa hampi kanqanraykur, kurkuta kallpachaq kanqanraykurninmi llapanpis, achallaw nishpa mikuyan. Wamrakunata mana munaqtapis, tantawan, lichiwan, mishkinwan, kanilawan qarayan.

Tuqushtaqa papata allarirnini, runakuna mikuyaananpaq rurayan, tsayta rurayaananpaqqqa ichik papakunatami akrayan.

Wakinqa rantikuyaananpaqnami hatusaq papakunallapita rurayan.

Tuqushta rurakaananpaqqa patsa uchkuytaran wananchik, tsaypaqqa yakutami wananchik.

Pukyupa kuchunchaw, mayupa kuchunllachaw, mana tsakiq hatun sikuallachaw ruranchik. Tsay uchkuta ruranapaqqa alli patsatam wananchik, yana allpam kanan. Uchkumanmi papata wiñananchikpaq uqshakunata wananchik.

Kaynawmi tuqushtaqa ruranchik, puntataqa akrashqa papatami, pukyu rurashqaman, hichanchik (wiñanchik), tsaypaqqa uchkupa sokin pampanman, kuchunkunamanpis qishutanaw ruraykurmi, shikshillapa uqshata quinchik.

Tsaypitani, llapan papakunata lasaq, hatusaq, paltash rumikunawan ñititsinchik.

Kima killatanawmi tuqushqa puqramun.

Mushuq shimikuna

achallaw. Imapis alli, mishki kaptin kushiypa qapariy.

allay. Papata, uqata, ullukuta, kamutita chakrapita hurqay.

kurku. Runapa kikin kanqan, imakuna kanqan, runapa tullun.

laqchiy. Ima yakukunata Imapitapis imawanpis hurquy.

liqita. Allpawan yaku pichushqa. Mitu.

puqu. Imapis, ima mikuypis mikunapaq allina kanqan.

tuqush. Yakuchaw kima killa ismushqa papa, sara, uqa, yukapis.

uchku. Patsata allpan hurqar uqtiy.

wawllu. Warmi qishyakuriptin qishay charinqa.

wiñay. Imatapis imamanpis hichay, wiñay.

Yaana kaptinqa yakunmi, yaku puwaqnaw, push, nishpa pushuqaaramun. Pushuqata rikarqa allinami hurqanapaq, tsaynawmi musyarinchik. Hurqakaananpaqqa pukyuman yaku yaykuqtami hitanchik, niykur llapan yakutami chaqakunawan laqchikacharkunchik (hipinchik). Llapan laqakashqa uqshankunatami hurqunchik, tsaypitaran kanastakunawan, *baldikunawan*, matikunawan chaqar-chaqar tuqushta hurquntsik. Tsayna tsampa pampaman paqakaananpaq apanchik, tsaychaw ismushqa, ichisaq uqshankunata mana alli kaq tuqushkunatapis, laqaqashqapa liqitantapis hurqanchik.

Tuqushtaqa kallpachaachikuq, pukutaq, alli mikuy kanqanraykurmi chakwan warmikuna, awkin ullqukunapis, ñushpi wamrakunapis, waynakunapis, shipashkunapis allaapa mikuykuyan. Wachakushqa (qishyakushqa) warmikunapaqnaaqa allaapa allimi, kimsa hunaqpami tuqush apillata upuyan. Kay mikuyqa warmikunata wawllu qishya quyaptinpis kachakaarachinmi. Paykunaqa musyanmi tuqush allaapa hampi kanqanta. Musyanqanchiknawpis tuqushqa chuqata, wishqata, asmata, kunka nanaytapis hampinmi. *Gastritis, osteoporosis, úlcera, ñatin nishqan qishyaykunatapis hampinmi.* Tuqushpaqa *penicilina*, proteínas nishqankunami kapun, tsaymi tukuy qishyakunata hampirnin alliyaarachin. Ushanapaq, llapan nishqanchikraykurmi tunachaw, haapachaw, hallqachaw, chakrachaw taakuq runakunaqa, asyaq, puchkuq, anku tuqush kanqantapis mana kaasushpami, tukuy nawpa, atallaw nishpa mishkillamikunchik.

Kayta yacharqankitsu:

Tuqushqa manami papallapitatsu kan. Tuqushtaqa sarapitapis, uqapitapis, yukapitapis, kamutipitapis ruranchikmi.

- 1 Qillqachaw imapaq willakunqanta qillqashun.
- 2 ¿lma papakunapita tuqushta rurayan?
- 3 ¿lma mikuykunapita tuqushta rurayan?
- 4 ¿Pikuna kay mikuyta mikuyan?
- 5 ¿lma qishyaykunapaqtqaq tuquushqa allaapa alli?
- 6 Mamanchikta tapukushun, ¿imakunatash wananchik? ¿imanawshi tuquush apita ruranchik?

wananchik

imanaw ruraynin

willapaakuynin

Awajún markachaw mikuy churakuyanqanta yachakushun

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

- ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
- ¿May markapitaraq kay runakuna kaya?
- ¿Imanawtaq latsapankuna kay runakunapa?
- ¿Papa muruychaw imakunatataq iñishiykaayan?

Collao markakunachaw imayka papakunash kan. Kay witsankunachawqa 600 niraq papakunash kan. Kay papakunash kan: ccompis, yana imilla, chiar imilla, sani imilla, alca tarma, peruanita, tuni, amajaya, *ccoillo*, *llujta para*, *alcca imilla*, *pacco imilla*, *acu talega*, *acu huayacca*, *paula saccampaya*, *piña*, *chiquiña*, *pitiquiña*, *huaycha puneña*, imaykapis.

Ishkay ñawinchay

Yachakunanchik: Awajún markachaw imanaw mikuyninkunata churakuyanqanpita, ima mikuyninkuna kanqanta riqishun.

Siqita rikapaashun, qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqankuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

Llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- ¿Imapitaraq kanan ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq runakunakuna ruraykaayan?
- ¿Siqichaw imakunatataq rikanki? ¿imakunataq kan?
- ¿Maychawraq Awajún markaqa? ¿Imanawraq tsay marka?
- ¿Kay markachaw imataraq muruyan?
- ¿Imataraq mikuyan? ¿ima mikuykunaraq kan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, ¿allitakush rurarqunchik?
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- Rakiqillqakunapa kuchunchaw sumillata rurashun.
- Qillqa ñawpachaw shimikunawan rimaykunata rurashun.

Awajún markachaw mikuy churakuy

Awajún markaqa sacha-sacha, wayllalla, shumaq yunka markami kallan. Kaychawqa warmikunapis, ullqukunapis, maqtakunapis allaapa uryakuqmi kayan, tsayraykurmi shipashkunapis, warmikunapis chakra ruraykunachaw yanapakuyan. Llapan yawarmasikunam yanapanakur piymaypis shumaq kawakuyan.

Awajúnkunaqa tukuy mikuykunatami murukuyan. Kay markachawqa kukata, *caféta*, kakawta, yukata, *arrosta*, *plaatanuta*, awaahita, kamukamuta, uvilla nishqankunatami murukuyan. Hinamanpis paykunaqa kuchita, wallpata, waakata waatayanmi. Kay marka mayunkunachawpis tukuy laaya challwakunapis kanmi, huk ashmakunapis kanmi.

Muntinkunachawnami imayka haapa ashmakuna kawayan: kusillu, yakumama, tukan, lluychu, hawar, sahiinu, challwa, imayka.

Awajún markachawqa unay patsapiqmi wakin mikuykunata tikraykachir mallaqay wichanpaq churakuyan. Kaychawqa kuchi aytsata ichik kachin yapaykurmi, charkitanawpis, churakuyan. Challwakunatapis ayllukurirnami charkitanawpis tsakitsir rurayan. Shumaq charkitaqa mikuyninkuna ushakaptin aw mana kanqanchaw mikuyaananpaqmi rurayan.

Paykunaqa masato nishqan washkutapis rurayanmi, tsayta imaypitapis upuyan. Kayta

Mushuq shimikuna

tutalla. Paqaslla, patsa waraqlla.

hupaynin. Shunqunchaw maakuynin, alman, hanin.

sapin. Watsin, sipin, kayqa llapan qurakunapa, qirukunapa patsa rurinchaw wiñatsiqmi.

usya. Mana tamya kaptin. Tsakishqa markakuna kayaptinmi usya patsa ninchik.

tacarpu. Istakanaw shukshu. Patsata uchunapaqmi alli kayan.

rurayaananpaqqa puntata (ñawpata) yukatami puwatsiyan, niykur warmikuna kachuyan, mankaman aw bateaman shuntaykur puqunanpaq churakuyan.

Masato nishqantaqa, kaytaqa ima raymichawpis yakun yapaykurmi upuyan. Hinamanpis takaachu nishqantapis rurayanmi, kaytaqa qumir inguiri shutiyuq laaya plaatanupitami rurayan. Kaytaqa aqaypa aw lapikur churakuyan, imapis raymi yanupapis, kankaypapis charkita mishkilla mikuyan. Yunka (selva) mikuykunata unay patsapaq churakuyan, ima raymipis kaptin, mikuy putsuptin aw churakuyashqanta mikuyan.

Rikanqanchiknawpis kay marka runakunaqa imaykata rurarmi, imayka mikuya mururmi, imayka ashmakunata waatarmi, imayka mikuyninkuna rurarmi kawakuyan. Tsaymi riqichimanchik Perú markanchikchaw imanaw imayka niraq kawaykuna, yarpaykuna, runakuna kanqanta.

Kayta yacharqankitsu

Awajún aw *Aguaruna* nishqa marka. Kay marka runakunaqa *Jívara* mamashimipita shamuq awajún shimitam parlayan. *Paykunaqash Loreto, Amazonas, San Martín, Cajamarca, Ucayali* suyukunachaw kaykaayan (Brown, 1984).

Llapan ruraykunata uryana maytunchikman apaykur rurashun.

- 1 ¿Imaraq *masato*, imanawshi rurayan?

1

2

3

11 Rakiqillqakunapita yarpaynin sumillata qillqashun.

1 rakiqillqa	
2 rakiqillqa	
3 rakiqillqa	
4 rakiqillqa	
5 rakiqillqa	
6 rakiqillqa	

12 Qillqapa kaayinqanchikta huk *esquemachaw* rurarir riqichishun.

ñawpa willakuynin

shunqun

ushaynin

13 Qillqapita ichikllachaw willakushun.

Mushuq shimikuna

allay. Papata, uqata, ullukuta, mashwata chakrapita hipiy.

kuka. Willka chaqchana sacha. Wakin shuqmapaq, hampipaqtu, qatipaakunapaq iñishina sacha.

kusillu. Sachakunachaw pukllaysiki kawaq ashma. Muunu.

mallaqay. Pacha waqay, wiksanay.

mikuy churaku. Ima mikuytapis mallaqay wicanpaq, mana kanqan wicanpaq churakuy.

punta. Ñawpa, imatapis ñawpata rurana kanqan.

takaachu. Kuchi aychawan, plaatanuwan rurashqa mikuy.

upshanka, Awymantu, uwilla (uvilla nishqan)

yanukuy. Ima mikuytapis mikunapaq aruy.

yawarmasi. Kasta. Runakuna tsay yawarmasilla kayanqan.

yunka. Selva marka. Sacha marka.

AYLLUNCHIKPA YANAPAKUSHUN,

Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
2. ¿Markanchikchaw kaynawku uryayan? willakaramuy.
3. ¿Imapaqraq kay uryata markakunachaw rurayan?
4. ¿Imatataq warmikuna, ullqukuna ruraykaayan?
5. ¿Imapaqraq willakushwan siqichaw ruraykunapita?

Kayta yachaqankitsu

Sikya pichayqa tuna markakunachawmi rurakan. Kaytaqa huk kutimi tamyapatsa chaamunanpaq llapan markamasi ayllukaykur rurayan.

Tsayta rurayaananpaqmi, huk musyaq runata akrayan. Paymi llapanta qayachin, imay, imanaw rurana kanqantapis rikan.

RURAYNINKUNACHAW CHANINCHAASHUN

Paqarimusqa:

Qipa watakunamanqa ayllukunachaw mananami naanikunata, pintsakunata alliqllaqa pichapakuyannatsu. Tsaymi ayllukuna llapan shuntakaykur (ayllukaykur) ñawpa rurayanqannaw pichapakuyaanantam ashishun, tsaynaw karqa alli kawaymanmi chaashun.

Ñawpa ñawinchana

Yachakunanchik: Ayllunchikchaw sikya pitsaypita, pikuna, imay wichan rurayanqanta yachakushun.

Alli yarpachakurir kay tapukunata shumaq yaskishun.

- ¿Imapitaraq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq runakunakuna rurayan?
- ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
- ¿Markaykichaw kaynawku uryayan?
- ¿Imataraq ullqukuna, warmikuna rurayan?
- ¿Imay wichankunaraq sikuakuna pitsay?
- ¿Llapan marka runakunatsuraq pitsayman aywayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun, tsaypita yachatsikuqta tapukushun.
- Rakiqillqakunapita yarpayninta ashir sumillata qillqashun.
- Qillqachaw imanaw qallanqanta, imakunapaq rimanqanta ñawinchar maakushun.

Sikyanchikkunata pitsay

Llapan anti markakunachaw taakuq ayllukunapami sikuankuna kayaapun. Kaypami, usyapatsachawqa, manaraq tamya chaamuptin, llapan murukuyinkunata parquyaananpaq (qarpayaananpaq) yakuta apayan. Paykunaqa llapan watami sikuankunata (pinchakunata) yaku aywaq mana uhunanpaq pitsapakuyaanan. Sikya pitsaychawqa llapan ayllu purwakaykurmi minka, ayni, ritwal, raymi, yanukuy ruraykunata wata-wata shumaq patsaachipakuyan.

Watatsaqmi parqukuyaanan, tsaymi sikuankuna llumpaqlla kanman. Kaykunatami llapan ayllukunachaw rurayaanan:

1. Puntataqa (ñawpataqa) llapan ayllukuna shuntakaykur Parquq Comité nishqantami kamayaanan. Kaychawqa huk umalliqtawan huk yaku huwistami (juez) churayan. Paykunanami ayllukuna parquyaananpaq tupuypa yakuta rakiyaanan. Hinaman, huwismi sikuata pitsayaananpaq tupuypa uryaqkunata karu-karu churakaachin. Paymi hinaman lampaqkunata wallkinanpaq tukaqkunata ashinan, ritwaltapis (mañakuyta) ruranan.
2. Huk hunaqllana sikya pichaypaq pisiyaptimmi llapan kastakuna wasinkunachaw -warmipis, ullqupis- sara,

Mushuq shimikuna

chaqchay. Kukata, kaliwan, liptawan kachay.

kasta. Yawarmasi. Pipis kikinnaw yawarmasin kanqan.

kayaapun. Kapuyan. Pipapis imanpis kapunyan.

sikya pitsay. Pintsa pitsay. Kayqa yaku aywanan pintsakunapita rumita. allpata, qirukunata pitsaymi.

sikya. Pintsa. Yaku aywanan naani.

taakuq. Yachaq, kawaq, paaraq.

umalliq. Markakunachaw llapan runata qayaq, pushaqmi

uryana. Iñishina. Imapis uryanapaq iñishina kanqan. Herramienta.

usyapatsa. Mana tamyanqan witsan patsa.

watatsay. Imapis wata tumariq imatapis ruray.

yanukuy. Ima mikupis kusnay, arukuy.

triqu kuwayta masaykur kuwakuyaanan. Kay ruraykunaqa unaypitamami wakin ayllukunachaw kawaykanraq.

3. Sikya pitsayta manaraq qallarninmi, kimsa ruraykunataraq ñawpata patsakaatsiyan: chakana muchakuya, haqakuya (multa), mañakuya (ofrenda). Punta kaqchawqa ayllu umalliqkunami pushayaanan. Kaychawqa llapan ayllukunami qichwachawpis, kastillanuchawpis qutsuyan.
4. Ishkay kaqchawqa, llapan hunaqaqkunatami washkuwan haqachayaanan. Kimsa kaqchawnami ayllu runa kukata chaqchanan, aswata hichanan Yakumamatawan Patsamamata qarakunan. Apukunata mañakushpa murukuyninkuna qishpinanpaq, achkata wachananpaq, yakunkunapis usyachaw watatsaanapaqmi mañakuyan.
5. Niykurnami toma nishqanpita sikya pitsayta qallaykuyaanan. Kaytaqa chiskata puukashpa, kaahata wirushpa, kushi raymikushllapami rurayan.
6. Usharirnami markankunata llapan lampaqkuna kutiyan. Wakin warmikuna mikuy aruyanqanta shuyaachiyan. Paykunaqa haka pikanti, llunka kashki aruyanqanta qarakuyan. Llapanpis kushi-kushillana mikuyaanan. Mikupakurirpis, wakinchawqa kushikuya pukllariyanran.

Tsaynawmi sikya pitsay hunaqqa, patsawaraqmi kushi-kushim, llapan uryanankunata (herramienta) aptakurkur aywapakuyan. Chakwan warmikunami, shipashkunami, mana quwayuq kaqkunam uryaqkunapaq mikuy yanukuq (arukuq) aywayan. Wakinnam, aruyta munarqa hakunkunawan, shikrankunawan rumikunata hitaq aywayan, manaqa wakinkunana machitiwanpis qurakunata hurqar aruyan. Kaychawqa wamrakunapis ichik ruraykunachaw yanapakurmi aruyan.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 Qillqachaw imapaq willakunqanta qillqashun.
- 2 ¿Imay witsanshi kay aruya rurayan?
- 3 ¿Imapaqshi sikya pintsaya rurayan?
- 4 Sikya pintsaya rurayaananaq, ritwalta rurayan ¿imaraq ritwal?
¿imanawraq rurayan?
- 5 ¿Ima *herramientakunatash* pintsata pitsaychaw iñishiyan?
- 6 ¿Imatash sikya pitsata rurayaananaq rurayan? Hukpa-hukpa willakushun.

- 7 Willakuya ichikllachaw qillqashun, tsaypita yanasantikkunata riqitsishun.
- 8 Kay willakupaq huk *esquemata* rurashun, niykur yanasantikkunata riqichishun.
- 9 Qillqapita kaayinqanchikpita siku imanaw pitsayanqanta chusku siqita siqishun, niykur willakushun.

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

- 1 Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
- 2 ¿Markanchikkunachaw kaynawtsuraq siku pita?
- 3 ¿Imatataq warmikuna ruraykaayan?
- 4 ¿Imannawtaq latsapankuna kay runakunapa?
- 5 ¿Kay aruychaw imakunatataq aruyaananaq iñishiykaayan?

Ishkay ñawinchana

Yachakunanchik: Ashaninka markachaw imanaw imatapis ullqukuna, warmikuna, wamrakuna rurayanqanta riqishun, yachakushun.

Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqankuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- ¿Imapitaraq kanan ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq runakuna ruraykaayan?
- ¿Siqichaw imakunatataq rikanki? ¿imakunataq kan?
- ¿Maychawraq Ashaninka markaqa kaykan? ¿Imanawraq tsay marka?
- ¿Kay markachaw imataraq muruyan?
- ¿Kay markachaw imataraq runakuna rurayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush ruranqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- Rakiqillqakunapa kuchunchaw *sumillata* rurashun.
- Qillqa ñawpachaw shimikunawan rimaykunata rurashun.

Ashaninka markachaw uryay

Ashaninka markaqa yunka kastakunami kayan. Paykunaqa shimi rimayanqanraykur, arawak ayllumi kayan. Unay patsakunachawqa antis, chunchus, kampas, kuruparyas shutikunawanmi riqiyarqan. Llapanpita kampas shutiwanmi allaapa riqishqa kayarqan. Paykunaqa hatun mayukunapa kuchunkunachawmi yachayan. Kayanmi uran kallkichaw, pampachaw taaraqkuna, hinaman hirkankunachaw (rarankunachaw) taaraqkunapis kayanmi.

Musyanqanchiknawpis, Ashaninka ayllukunaqa *Junín, Ucayali, Huánuco, Cusco, Pasco, Ayacucho* suyukunapa yunkankunachawmi taakuyan. Rimayanqan shiminkunapis kikin ashaninka shutiyuqllami.

Ashaninka ayllukuna uryayanqan

Ashaninka ayllukunaqa chakra haaninwanmi allaapa tinkuyan. Murukuya allaapa iñishiykuyan. Yukata, platanuta, sarata, imchikta (manii), sachapapata, kamutita, *arrosta*, ñumyata, tukuy wayukunatami murukuykuyan. Kanan qipakunamannami chikuchaw waatay pishqukunata (chishakunata / wishpakuñata) rantikuyaananpaq waatayan. Hinamanpis chukru sarata, caféta, achiote, arrusta rantikuyaananpaq muruyan. Llapan ayllukunapami rakishqa chakrankuna kayaapun, tsaychaw uryayaananpaqqa kikin ayllukuna (ullqupis, warmipis) shumaq patsaachinakushpami rurayan:

Manaraq murur

Puntataqa, kikin aylluchaw kastakuna kaqkunami, chakrachaw llapan ruraykunata rakinakuriyan: ullqukuna, warmikuna, wamrakunapis.

Llapan ullqukunami chakrata muruyaananpaq sachakunata wallupakuyan. Llapan qurankunata ayllurir kayapakuyan, listullatana haqiriyan, tsaychawshi murukuyanqa.

Muruychaw

Murushqataqa warmikunallami taapashpa qishpichiyan. Kay marka runakunaqa yukatam, saratam, cafétam, achiotetam muruyan. Tsay alli wachananpaqqa lluta qurakunata qurapashpa murukuyninta rikaayan, puqutsiyan.

Mikuy aylluychaw

Muruyanqan puqrupintinami llapan warmikunallam kusichayan (hurqayan).

Shumaq tapsipashpami mikuykunata aylluyan. Ullqukunaqa aparnin, lasaqkunata katarmi yanapakuyan. Ullqukunaqa chakra kichaypita, ashmakunata munti rurinchaw tuqlaychaw, challwakunata chariychawmi kayan. Muruykunataqa warmikunallam rikaayan, puqutsiyan, aylluyanpis.

Tsaynawmi ari, kay marka runakunaqa allaapa yanapanakushpam, kuyanakur, shallqata wayllur, awkinkunapa, chakwankunapa yachayninkunata mana qunqashpa kawakuyan. Paykunachawqa kawayninkunaqa ashma tuqlayshi, challwa tsariyshi niykurpis chakrakunatash kikinkuna mikyaananpaq aw haq markakunapa rantikuyaananpaq imaykata muruyan.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- ¿Kay qillqachaw imapaqtaq willakun?
- ¿Kay markachaw imanawshi runakuna yachayan?
- ¿Ima shutikunawanshi paykunata riqiyan?
- ¿Imakunatash kay marka runakuna muruyan?
- ¿Imatash kay marka warmikuna rurayan?

- ¿Ashaninka aylluqa may suyukunachawshi kaykaayan?
- ¿Ima wishpakunataraq paykuna wasinkunachaw waatayan?
- Ashaninka ayllukuna uryayanqanpita ichikllachaw qillqashun.
- Manaraq muruychaw rurayanqanpita ichikllachaw qillqashun.
- Mikuy aylluychaw imata rurayanqanpita ichikllachaw qillqashun.
- Qillqapa kaayinqanchikta huk *esquemachaw* rurarir riqichishun.
- Qillqapita ichikllachaw willakushun.
- Alli, mana alli kanqanta ashkishun.

Mushuq shimikuna

haani. Hupay, kallpa, wamani.

hirka. Uma, hana, rara. Imapapis uman, hanan, raran.

kallka. Raqra, ishkay hirkapa chawpinchaw marka, chakra, imapis kanqan.

katay. Imatapis waqtawan, hombrownan apay. huytuy, apariy.

iluta qura. Maychawpis tsaynawlla yurikuq, wiñaqkuq qura / qiwa.

mayu kuchu. Mayupa manyan. Manyan yaku.

rakinakuy. Imatapis ichik, ichik rakinakuy.

shallqa. Kay patsachaw imayka kanqan, naturaleza, nishqan.

taapay. Imatapis mana huqrakaananpaq, alli qishpinanpaq rikay.

tuqlay. Munti ashmakunata mikunapaq tsariy. wañutsiy.

waatay pishqu. Wasichaw waatana chishakuna, wishpakuna: wallpa, paatu, paawu.

yachay. Kaway, paaray, taray, tiyay.

yawarmasi. Kasta. runakuna tsay yawarmasilla kayanqan.

yunka. Selva marka. Sacha marka.

CHIKUCHAW WAATAY

▶ **Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw
kay tapukuykunata yaskishun.**

1. ¿Siqichaw imatataq runakuna rurayaayan?
2. ¿Markanchikchaw kaynawku ashmata waatayan?
3. ¿Ima ashmakunatataq markaykichaw waatayan?
4. ¿Ima ashmakunatataq wasichaw waatayan?
5. ¿Ima ashmakunatataq chakrachaw waatayan?
6. ¿Ima wishpakunatataq markaykichaw waatayan?
7. ¿Imapaqraq willakushwan siqichaw ruraykunapita?

Kayta yacharqankitsu

- 2020 watachawshi, hinantin patsachaw, 94% wallpatash waatayashqa, paatutash 3%chaw, paawutanash 1%chaw.
- Niykurtis 93% wallpakunash ruruta wachayaananpaq waatayan.
- Musyanqanchiknawpis wispakunaqa aytsatam, rurutam qumanchik.

ASHMANCHIKKUNA

Paqarimusqa:

Chikuchaw chishakuna waatayta alliqllaqa chaninchayninta rikaykanchiktsu. *Técnico* nishqankunapa yanapayninkunapis kantsu. Wallpakunapa rurunkunata, aychankunatapis alliqllaqa mikunchiktsu. Rantikunqanchikwanpis mana kallpachaakuq mikuykunata rantinchiktsu. Llapan waatanqanchikta mikunapaqmi musyananchik.

Ñawpa ñawinchana

Yachakunanchik: Markanchikchaw ima wishpakunata, imapaq waatayanqanta yachakushun.

Alli yarpachakurir kay tapukunata shumaq yaskishun.

- ¿Imapitaraq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamunqa?
- ¿Imataraq wamra, mamanwan ruraykaayan?
- ¿Markaykichaw kaynawku wishpakunata waatayan?

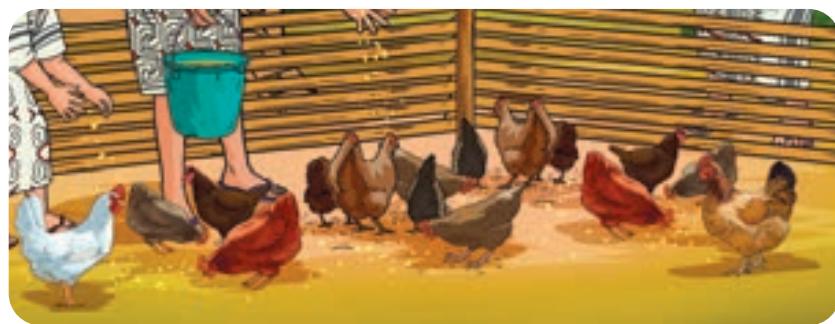
Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun, tsayta shimiqullqichaw ashishun.
- Rakiqillqakunapita yarpayninta ashir sumillata qillqashun.
- Qillqachaw imakunapaq parlanqanta maakushun.

Kayta yacharqankitsu

Diptikuqa imatapis ichiklla willakuykunatam apan. Kay qillqachaw wakinchaw siqikunam kapun, tsay siqipis willakunmi.

Wishpanchikkuna

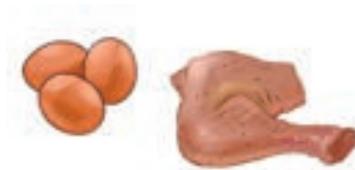
Wishpakuna waatay

Wishpakunaqa sipsayuq
ashmam kayan. Kaykunataqa
qinchakunachawmi aytsanraykur,
rurunraykur hinantin
markakunachaw waatayan.
Wishpa ashmakunaqa kaykunam
kayan: wallpa, kakash, paatu,
paawu, hukkunapis.

¿Imatataq mikuyan?

Qranhachaw (granja) waatashqa
ashmakunaqa tukuy laaya
tsaki mikuykunata, wirata,
proteínas vegetales, mineralpita
suplementos vitamínicos,
aminoácidos, hukkunatapis
mikuyanmi.

Wallpa

Wallpataqa rurun, aytsanraykurmi waatayan. Wallpa aytsaqa allaapa kallpatsikuqmi, manami puullupanawtsu. Kay ashmapa aytsanqa chukrum, alliqmi chaananpaq puwanan. Wallpa ninchik china kaq, urqu kaq chishatam. Wakinmi urqu kaqta kakash niyan.

Chipi

Kay wishpataqa aytsanraykurmi waatayan. Tukuy laayami mirayan, achachaq aw alalaq patsachaw karpis. Kay ashmapaqa 125 g aytsanpitami 26,5 g *calorían*, 3,3 mg wiran, 80 mg *colesterol* *ninpis* kapun.

Paawu

Paawuqa *Américachawmi* yurishqa, kananqa hinantinchawnam waatayan. Ishkay laayam kayan: yuraq sipsayuq, yana sipsayuq. Yana kaq paawutaqa chikuchaw, kanchachaw waatanchik. Kaypa aychanchawqa *magnesio, fósforo, potasio, sodio, zinc* nishqankunash kapun.

Paatu

Kay ashmataqa chikuchaw, qinchakuchaw, chakrachawpis waatayanmi. Paatutaqa manami allaapatsu qishyapis tsarin. Wakin kaq paatukunam achka wirayuq kayan, wakinnam aytsasapa. Kay ashmapa aytsanqa manam wallpapanawtsu, kaypaqa pukasllami, huk laayam mishkinpis.

Tapukuykunata yaskishun.

Qillqachaw imapaq willakunqanta qillqashun.

- 1 ¿Imanawshi wishpakuna kayan?
- 2 ¿Ima ashmakunatataq wishpa ninchik?

Huk tawkuchaw wishpakunapaq kaayinqanchikpita willakushun.

wallpa	chipi	paawu	paatu

Llapan kaayinqanchikta ichikllachaw qillqashun.

Shimikuna

shimiqullqi. Huk shimipa llapan shiminkuna churaranqan maytu.

wishpa. Wasichaw waatana chishakuna. chisha.

chiku. Qincha, kancha. Maychaw waatay ashmakuna waatay.

sipsa. Wishpakunapa hanan. Llapan pishqukunapa pluuman.

ruru. Runtu. Llapan pishqukuna wachannqan.

kakash. Urqu kaq wallpa.

chipi. Chipsha, llullu wallpa.

chukru. Imapis anaq, hinchi. Yanushqa mana raslla chaq (yanukaq).

pukas. Puka niraq, qamlas puka.

Yine markachaw chishakuna waatayanqan

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

- Siqichaw imatataq runakuna rurayaan?
- ¿Siqichaw imakunatataq rikanchik?, tsaykunata qillqashun.

- ¿Markanchikkunachaw kaynawtsuraq sikyata pitsayan?
- ¿Markanchikkunachaw warmikuna, ullqukuna sikya pitsaychaw aruyanku?
- ¿Imatataq warmikuna ruraykaayan?
- ¿Imannawtaq latsapankuna kay runakunapa?
- ¿Kay aruychaw imakunatataq aruyaananpaq iñishiykaayan?

Ishkay ñawinchay

Yachakunanchik: Ashaninka markachaw imanaw imatapis ullqukuna, warmikuna, wamrakuna rurayanqanta riqishun, yachakushun.

Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqilqankuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- ¿Imapitaraq kanan ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq runakunakuna ruraykaayan?
- ¿Siqichaw imakunatataq rikanki? ¿imakunataq kan?
- ¿Maychawraq Ashaninka markaqa kaykan? ¿Imanawraq tsay marka?
- ¿Kay markachaw imataraq muruyan?
- ¿Kay markachaw imataraq runakuna rurayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- 1** Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- 2** Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- 3** Rakiqillqakunapa kuchunchaw sumillata rurashun.
- 4** Qillqa ñawpachaw shimikunawan rimaykunata rurashun.

Yine markachaw chishakuna waatayanqan

Yine markaqa yunka (Amazonía) nishqanchawmi kaykan. Kikin ayllukunami *Yine* nishqanwan shutichikuyan. Shimi rimayanqanpis *Yine* nishqanllami shutikun. *Yine* ayllukunaqa wasinkunatapis hatun mayukunapa kuchunkunachawmi (Urubamba, Madre de Dios) shaarichiyashqa. Kay markachawqa warmiwan ullqupis alliqmi yanapanakur uryayan, manami mayqankunapis rikaraanakuyantsu.

Yine ayllukuna chishakunata waatayanqan

Kay ayllukunaqa yunka marka, sacha-sacha kanqanraykurmi tukuy laaya chishakunata qinchachaw waatayan. Atskatami wallpata, paatuta, paawuta waatayan. Kikin ayllukunachawnami uchukllata aw atskata waatayanqan rikakun. Wallpakunata waatayaananpaqqa qinchakunatami sachakunapa tullunpita rurayan. Sachakunachaw uqrakaayannatsu, mana qinchachaw waatarqa sachakunapa rurinchaw kayanqanta musyayanmi. Waatankuna-lluta purikuyaptinqa, chukaru huk ashmakunapis apakuyaananta musyayanmi.

Kay ayllukunaqa manami allaapaqa *técnicas* nishqanta iñishiyantsu. Paykuna yachayanqannawllami waatakuyan. Achachaq marka karninllami waatankuna

achkata mirayan. Qishya charninllami pasaypa usharamun. Wallpankuna waatayanqantaqa murukuyashqan saratami qarayan. Chipinkuna raslla hatun wiñariyan, wallpayaariyanpis. Kay wallpakunaqa achka rurutami churayan (wachayan). Rurutaqa rantikuqkunata rantikuriyan, mana rantiq kaptinpis *Atalaya*, *Sepahua* markachaw taaraqkunatam rantikuyan. Kay rantikuqkunananami huk markakunatapis rantikuq apayan.

Kaychawqa manami waatakuyanqanllapitatsu kawayan. Paykunaqa yuka, arros, kamuti, chila, pushpu murukuyanqanpitapis kawayanmi. Paykunaqa ashmakuna tuqlakuyanqanpita, mayukunachaw challwaakuyanqanpitami kawakuyan. Chipikuna, wallpankuna waatakuyanqanqa tinkuchiyninllami, achka waatakuyupaq ayrayaakuyantsu, unaypita waatakuyanqan yachakaayashqallatami kawatsiyta munayan.

Yine aylluchawqa allimi kananyaq tukuy waatay ashmakunata waatakuyaayan. Kaywanqa unay yachaykuna kawaykaayanmi. Paykunapaqqa llapan yachayninkuna allaapa kuyaqmi kayan.

Yinekunaqa Patsamamachikwan kushillami, shumaqllami waatanakuyan. Paykunapaqqa hunish kaq patsa allaapa allim kayan.

Ashmakunaqa aytsan kanqanraykur, kaychawqa yachakuyaanan. Llapan waatayanqanpaq, murukuyanqanpaq Patsata mañakuyan.

Yinepa yachayninkunaqa imaypis kanan wichankunayaqmi kawaykaayan.

Mushuq shimikuna

ayrayay. Imatapis allaapa munay.

chila. Chiklaayu, kalawaasu.

chisha. Wasichaw waatashqa wishpakuna. Ayllu. yawarmasi, kasta.

hirka. Uma, hana, rara. Imapapis uman, hanan, raran.

mayu kuchu. Mayupa manyan. Manyan yaku.

pushpu. Pushku.

shallqa. Kay patsachaw imayka kanqan, naturaleza, nishqan.

taapay. Imatapis mana huqrakaananpaq, alli qishpinanpaq rikay.

tuqla. Tuqlay. mutni ashmakunata mikunapaq tsariy. wañutsiy.

uchuk. Ichik, taksha.

yachay. Kaway, paaray, taray, tiyay.

yawarmasi. Kasta. runakuna tsay yawarmasilla kayanqan.

yunka. Selva marka. Sacha marka.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- 1 ¿Kay qillqachaw imapaqtaq willakun?
- 2 ¿Kay markachaw imanawshi runakuna yachayan?
- 3 ¿Imakunatash kay marka runakuna waatayan?
- 4 ¿Imanawshi wishpakunata waatayan?
- 5 ¿*Yine* markaqa maychawshi kaykan?
- 6 Rakiqillqakunapita yarpaynin sumillata qillqashun.

1 rakiqillqa

2 rakiqillqa

3 rakiqillqa

4 rakiqillqa

- 7 Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

ALALAYPITA AWAYKUNATA

**Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw
kay tapukuykunata yaskishun.**

1. ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
2. ¿Markanchikchaw warmikuna, ullqukuna awakuyanku?
3. ¿Ima awaypita latsapakunatataq markaykichaw shukuraayan?
4. ¿Ima millwakunapitaraq qatakunata awayan?
5. ¿Imapaqraq siqichaw ruraykunapita willakushwan?

Kayta yacharqankitsu

Hichiy. Millwata hichinapaqqa millwatam achaq yakuwan taqshanchik, niykur tsakiytsintsik, tsaytanam hichintsik..

TSAPAAKUNAPAQ RIQISHUN

Paqarimusqa:

Kanan qipamanqa *industrial* nishqan ratashkunallatanami yakakuya munakuyan. Kay ratashkunaqa hallqakunachaw alalaypita tsapakunapaq manami allitsu kayan. Kaykunaraykurmi unay awakuykuna uqrakaykaayan.

Ñawpa ñawinchana

Yachakunanchik: Markanchikchaw alalaypita tsapaakunapaq awaykunata imanaw rurayanqanta riqishun, yachakushun.

Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqankuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

Alli yarpachakurir kay tapuykunata shumaq yaskishun.

- ¿Imapitaraq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq wamrakuna ruraykaayan?
- ¿Markaykichaw kaynawku mamakuna millwata hichiyan?
- ¿Imataraq tsay mamakuna ruraykaayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun, tsayta shimiqullqichaw ashishun.

Alalaypita tsapaakunapaq awaykunata riqishun

¿Ayllukunachaw runakuna, unay patsakunachawnawllaku kanan qipamanpis ratashkunata yakaraayan?

Llapan anti markakunachawmi ayllukuna unay patsapita tukuy laaya latsapakunata (ratashkunata) yakakuyaananpaq awayashqa. Kay latsapakunata alalaychaw yakakuyaananpaq tilarkunachaw, kallwakunawan awayaq.

Qipakunamannami wakin shipashkuna, waynakuna, wamrakuna, warmikuna, ullqukunapis *industrial* nishqan latsapakunallatana yakakuya munayan.

Yakakurpis wakinllatanami churakuyan. Tsayraykurmi kay tapukuykuna yurin: ¿Imaraykurtaq unay patsachawnawnatsu latsapakunata anti runakuna yakakuya munayannatsu? ¿Imaraykurtaq industrial (tela sintética) nishqan latsapakunallatana rantiyan? ¿Yachaq awaqkunatsuraq ayllukunachaw ushakakuykaayanna?

¿Imanawtaq llapan awakuykunata waatashwan?

Antonio Salazar ninqanta yarpaashun «Anqash suyuchaw musyaymi *Sechín, Chawpin* (Chavín) cultura nishqankunapita patsay tukuy laaya latsapakuna riqikashqan». Perúpa llapan anti suyunkunachaw Anqash, Wanuku, Apurimaq, Ayakuchu, wakin suyukunachawpis kay laaya latsapakunata awaq yachaqkuna kayaq.

Mushuq shimikuna

haku. Aqshu, llíklla, manta. Latsapa. lasapa, ratash, hana.

mishti. Pipis haq Europa markapita shamushqa runakunata ninchik.

paku. Allpaka nishqan anti ashma.

qipa shipah. Kanan witsan chiinakuna, shipashkuna.

qipa wayna. Kanan witsan chuulukuna.

qipakuna. Kanan witsan patsakuna.

ruripa. Llullipa, rurpa.

wayna. Maqta, chuulu, malltush chuulu.

yakaray. Ima lasapatapis shukukuy aw hatikuy.

Paykunami hatusaq kaq latsapakunata tilarkunachaw, kallwakunachaw millwa warakunawan, ruripakunata, aqshukunata, punchukunata, qatakunata, puñuna qatakunata, bayitakunata, tukuy llimpi nikachaqta awayaq.

Paykunaqa tukuy laaya latsapakuna yakakuya pinqakuyaqtsu, nikacharmi munay munaymi yakakuyaq. Qipa waynakuna, shipashkuna mana alli yuyayninkunaraykur pinqakuyanmi. Musyanqanchiknawpis, kay latsapakunaqa awashqachawqa tukuy siqtami rurayan, hinamanpis kikin ayllukunapa yachayninkunatami awayninkunamam churayan. Paykunaqa kay latsapakunata allaapami kuyakuyaq. Latsapankunataqa kikinkuna waatakuyashqan wikuñapa, llamapa, pakupa millwanta ruturir, hichirirmi raktalla awakuyaq. Shumaq quñuykuq alalaytapis maakuyaqnatsu, tamya patsachaw yakakuyaananpaqmi alli kaykuq.

Ayllunchikpa mana allinpaq, wak mishti runakuna (españolkuna) chaayaamurqan, paykunaqa ayllunchik latsapankunata churakuyaananta munayarqantsu. Allaapa piñakuypaq latsapankuna tikrakashqa.

Kanan qipa waynakuna, shipashkuna, runakunaqa wakinllanami unay latsapakunata awaykaayan. Mananami yakakuyannapistsu. Kananqa *moda nishqan* industrial awashqallatam shipashkunanaaqa, waynakunanaaqa rantiyan: chumpata, warata, hakuta (aqshu), chuuyuta, ruripata (llullipa). Latsapakunaqa *tela sintética* nishqanpita awashqa karninmi alalaychawpis alliqllaqa quñukunpisnatsu, plastikunanawllanami kayan.

Xavier Albó (2000), «llapan yachaykuna kawaqkuna, manami tsaynawllatsu kakun, yachaykunaqa tikrarninmi kakuyan; mushuq yachaykunata chaskishpa, haq yachaykunatapis kikintsaatsishpa» nin. Pay ninqannaw anti markakunachaw yachaykunaqa kawakuykanmi, ¿Tsaymi nin, manami paqwayqa *occidental* nishqan latsapakunawan trukananchiktsu, anti latsapakunata awakurninpis, yakakurninpis qatikaanantsikmi.

Ushanapaq, *occidental* latsapakunatapis rantiytaqa, yakakuytaqa iñishishwanmi, itsanqa manami qunqananchiktsu, manatsayqa anti latsapanchiktapis kushi shunqulla imaypis yakakunanchikmi. Musyanchikmi tsay latsapakuna millwapita raktalla aywakashqanchaw, ayllunchikpa yachayninkuna tsaychaw karanqanta. Kay latsapakunaqa tukuy laaya qishyakunapitapis tsapakunmi (washaakunmi), tsaymi tilarkunachaw, kallwakunachaw tukuy laaya latsapakunata wata-wata awarnin qatinanchik, hinamanpis llapan qipa wamrakunapis, awaq yachaqkunapa yachayninkunata yachakuyaananmi

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1** Qillqachaw imapaq willakunqanta qillqashun.
- 2** ¿Imanawshi unay runakuna latsapata rurayaq?
- 3** ¿Imapitash unay witsan latsapata rurayaq?
- 4** ¿Kanan witsan imanaw latsapakunatash shipashkuna, maqtakuna iñishiyan?
- 5** ¿Imanirraq qipa shipashkuna, maqtakuna unay runakunanawnatsu latsapata shukukuyannatsu?
- 6** José Antonio Salazar, Xavier Albó ningankunata ichikllachaw willakushun.

José Antonio nishqan.

Xavier Albó nishqan.

- 7** Markanchichaw ima latsapakuna millwapita kanqanta, *sintéticopita* kanqanta qillqashun.

millwa latsapakuna

sintético latsapakuna

- 8** Kaayinqanchikta ichikllachaw qillqashun.

- 9 Latsapata ruranapaq ruraykunapaq imanaw rurana kanqanta tapukurir uryana maytuchaw qillqashun.

uusha rutuy

millwa taqshay

millwa hichi

puchkay

iilu tiñiy

away

Ishkay ñawinchay

Yachakunanchik: *Yanesha* markachaw imanaw awaykuna
kanqanpita riqishun, yachakushun.

- ¿Siqichaw imakunatataq rikanchik?, tsaykunata qillqashun.
- Siqichaw warmikuna, ullqukuna tsaynawllatsuraq latsapata shukukuyan?
- ¿Kay siqichaw imataraq ruraykaayan?
- ¿Maychawraq *Yenesha* markaqa?
- ¿Imanawraq tsay marka? Maa yarpachakurishun.

***Yanesha* markachaw awaykunapita yachakushun**

**Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis
rakiqilqankuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata
uryana maytunchikchaw yaskishun.**

- 1** ¿Imapitaraq kanan ñawinchaashun?
- 2** ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- 3** ¿Imataraq runakunakuna ruraykaayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- 1** Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- 2** Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- 3** Rakiqillqachaw imapaq willakunqanta ashishun.

Yanesha markachaw awaykunapita yachakushun

Yaneshaqa unay ayllumi kayan, paykunaqa *Huancabamba, Chorobamba, Paucartambo, Perené* mayupa kallkinkunachawmi taaraayan. Kanan Yanesha ayllukunaqa *Huánuco, Pasco, Junín* suyukunapa yunkankunachawnami taakuyan. Kay ayllutaqa «*Amuesha*» shutiwanmi riqiyan. *Yanesha* kikinkunapa shiminkunachawqa: «Ñuqakuna runakuna» ninanshi.

Kay markakunapa yakakuyaananqa (latsapa) kushmami shutin; hina utkukunapitami rurayashqa kayan. Kushmaqa tukuy murukunawanmi *adornashqa* kayan. Kikinkunapa *símbolo* nishqankunami kan. Llapan warmikunanami qaqlankunachaw yakuta, amaruta siqir llimpikuyan.

Musyanchikmi llapan yunka marka ayllukunachawqa, anti markakunapita, chala markakunapita huk laaya kanqanta. *Yanesha* ayllukunapa yakakuyanqan latsapankunapis, kikin yunkallachaw yachaykarpis manami huk ayllukunapa latsapankunaqa *Yanesha* ayllukunapawanqa hinallatsu kayan. Kaayinapaq kay tapukuyta yaskishun, ¿imanirtaq llapan yunkakunachaw

taakuq runakunapa tsayllamantsu latsapankuna niran? Musyanqanchiknawpis, *yanesha* ayllukunaqa unaypitami anti marka ayllukunawan tinkuyarqan. Latsapankunapis wakin yunkachaw taakuqkunapawan, yaneshapaqa huk laayami.

Nishqanchikta tsuyaarachishun. *Yanesha* yakakuyanqan latsapankunachawqa, kikin ayllukunapa *simbolonwan* iconografía nishqankunami rikakun. Yunka ayllukunapaqpis huklaayaachinmi. Warmikunaqa paqu llimpi kushmata awarimi yakaraayan, umru kaq kinraymanqa murukunawan, taptakunawan, piyakunawan, tullukunawanmi shumaqyaatsiyan. Hananmanpis murukunawan, utkuwan awashqa *bandata* yakakuyan. Hinamanpis wallqakunata, wayrurukunatapis churakuyan. Llapan warmikunami qaqllankunachaw *achiote* sachapa murunwan "oñet" "huamprat" nishqankunawan llimpikuyan.

Punta kaq yaku *olata* (olas) *simbolisaayan*, hukninnami, amaruta. Ullqukunanami, shuqushpita kuruuna (corona) rurashqata piqankunaman yakakuyan. Pushaq nishqanta kurkunkunaman churakuyan. Kikinkuna pintura rurayashqanwan tiñyan, hananmanpis necaus shutiyuq paqu llimpi tiñishqata churakuyan. Warmipis ullqupis tinyatawan qirupita baqueta rurashqata churakuyan.

Rikanqanchiknawpis, latsapankuna rurayashqanmi, huk yunkachaw taakuq ayllukunatapis huklaayan, manami kikinllatsu. Paykunallami anti markachaw ayllukunawan wakin yachayninkunata trukanakuyashqa. Llapan nishqantsikraykurmi yaneshakunaqa yunkachaw wakin taakuq ayllukunapiqpis huklaaya kayan.

Mushuq shimikuna

kurku. Runapa hinantin qaran, cuerpo nishqan.

kushma. Yaneshua marka runakuna iñishinan lasapa.

mayu kuchu. Mayupa manyan. Manyan yaku.

paqu. Mushqu niraq, kuchulaati llimpi.

qaqla. Uya. Qaqlachawqa shimi, sinqa, ñawi kaykan.

suyu. Hatun markakuna. Ayllu, yawarmasi, kasta.

taray. Yachay, kaway, paaray, tiyay.

wallqa. Kunkachaw warkuraq latsapa. Kayqa imayka murukunapita rurashqam kayan.

wayruru. Yunkachaw kaq muru. Kay muruqa pukawan yanan. Kaytawanqa wallqakunata, sarsillukunata, pulsiirakunata rurayán.

yawarmasi. Kasta. runakuna tsay yawarmasilla kayanqan.

yunka. Selva marka. Sacha marka.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- 1 ¿Kay qillqachaw imapaqtaq willakun?
- 2 Yanesha marka maychawshi kaykan?
- 3 ¿Ima shimitash paykuna parlayan?
- 4 ¿Kay markachaw imanawshi latsapankuna?
- 5 ¿Imapitash kay marka runakuna latsapankuna rurayan?
- 6 Rakiqillqakunapita yarpaynin sumillata hukpa-ukpa qillqashun.

rakiqillqa

rakiqillqa

- 7 Imanawshi Yanesha warmikunapa, ullqukunapa latsapankuna?

warmikunapa

ullqukunapa.

- 8 ¿Yanesha marka runakunapa latsapankunachaw imakuna kan?
- 9 Qillqapita ichikllachaw willakushun.

Yachakuypita yuyapakuy

Yachakunqanchikta shumaqla yuyashun, imapaqpis alli kanqanta maakunapaq. Tsaypaq kay tapukuykunata yaskirishun.

- ¿Imatataq ishkan ñawinchaychaw yachakurqunchik?, ¿kawayninchikchaw imanawtaq yanapamaashun?
- ¿Imataq allaapa sasa ruray kashqa?, ¿imanawtaq llalirqunchik?
- ¿Imanawtaq huklla yachakurinchik?, ¿imanirtaq huklla yachakunapaq yanapamanchik?

KALLPACHASHQA ÑAWICHAKUNATA

**Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw
kay tapukuykunata yaskishun.**

1. ¿Siqichaw imatataq mama ruraykan?
2. ¿Ima ñawinchakunataqa mama rantikuykan?
3. ¿Imataraq wamrakuna ruraykaayan?
4. ¿Markanchikchaw ima ñawichakunatataq muruyan?
5. ¿Ima ñawichakunatataq wasiykichaw mikuyanki?

Kayta yacharqankitsu

Unay wichankunaqa chakrankunata ankupaakuqshi kayarqan, tsaymi huk, ishkay wata hamachiyaq. Hamaaratsirnash imayka mikuykunata muruyaq: papata, allwita, triquita, ñawinchakunata, imaykata muruykuyaq. Paykunapaqqa chakrapis utinshi, yakunanshi, llakikunshi.

WIÑANAPAQ MIKUSHUN

Paqarimusqa:

Ayllukunachaw ñawichakunata mana allaapa mikuyanqantami rikanchik, uchukllatami murukuyanpis hinaman alli chaninllachawqa manami rantikuyanpistsu. Tsayraykurmi ayllukunata kaayitsinanchik kay ñawichakunata mikuyinkunachaw hunaq-hunaq mikur iñishiyaananpaq.

Ñawpa ñawinchana

Yachakunanchik: Markanchikchaw ima ñawinchakunata muruna kanqanta, imanir mikuna kaqanta yachakushun.

- Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun.
- Ayka rakiqillqankuna kashqanta yupashun.
- ¿Imapitaraq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Ima ñawinchakunatataq qamqa riqinki?
- ¿Markaykichaw ima ñawichakunataraq muruyan?
- Llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta rurashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun, tsayta shimiqullqichaw ashishun.
- Rakiqillqakunapita yarpayninta ashir sumillata qillqashun.
- Qillqachaw imakunapaq parlanqanta maakushun.
- Qillqata ñawinchaashun, kaayishqanchikta ichikllachaw nishun.

Ayllukunachaw, ¿unaynawllaku ñawichakunata mikuyaananaq muruyan?

Lapan anti markakunachawmi ayllukuna unaypatsapita tukuy laaya ñawichakunata murukuyashqa. Kay ñawichakunaqa allaapa alli mikuykunami kyan. Markakunachawqa murupakuyanmi, tsaymi allilla kawakuyan. Wakinkunaqa unay tecnicakunatami murukuyaananaq iñishiyan.

Kanan qipakunamanmi unay *tecnicakunataqa* iñishiyanllanatsu. Unay ñawichakunatapis mikuyannatsu. Tsaymi kay tapukuykunata yaskishun ñamaraykurraq unay patsachawnawnatsu ñawichakunata anti runakuna mikuyta munayannatsu? ñamaraykurraq huk markakunapiq shamuq ñawichakunata mikuyta munayan? ¿Unay alli ñawicha mikuykuna qishyaykunapita washaakuq ayllukunachaw ushakaayanku? ¿Allitsuraq unay ñawichakunata muruyanqanta, mikuyanqanta ichikllapa qunqayan?

Ñawichakuna alli mikuymi kyan

Musyanqanchiknawpis, ñawichakunaqa tullunchikta achka kallpanmi qun. Kaykunapaqa achka *vitaminakuna, mineralkuna, antioxidantikuna, fibra nishqankunapis* kayaapunmi. Kaykunawanmi allilla kawanchik. Yachaqkunami, ñawintsakunaqa achka *vitamina A, C* kapuqyuqmi niyanmi, tsayshi imaypis achkata mikushwan.

Vitamina A kaqmi qaranchikta, ñawinchik alli kananpaq. *Vitamina C* kaqnami yawarninchikta *hierron* mirachirnin yanapan. Yarpaashun

Mushuq shimikuna

karan qipa. Kanan witsan, kanan patsa.

kayaapun. Kapuyan.

laaya. Niraq.

nuna. Runa.

qishyay. Qishya.

ras. sas, imatapis huklla ruray.

unay patsa. Unay witsan, quillanan witsan.

wallkaq. Ichik, uchuk.

wiskuyay. Qaprayay, mana rikay.

Alma Garcíam (2021) «Ñawinchakunachaw *potasiomi presión arterial*ninchik mana allaapa uraananpaq, ni witsaananpaq yanapamanchik» nirqan.

Antioxidantikunanam mana awkishyaananaq, mana chakwasyaanapaq alli kayan. *Fibra* nishqannami colesterolta yawarninchikpita ichikyaachin, hina alli *digestión* kapamaananchikpaqpis allaapa allishmi. Unay ñawichakunata (anti marka ñawinchakuna) mana qishyapaakunapaq mikushwan: wiirusta (berro), hitqata, ataquta, qawshillta, llullu chilata, chuchuqrata, quchayuyuta, kushuruta, imaykata. Alliq kaykunata mikushqaqa manami rastsu wiskuyaashun, mana *colesterolwanpis* qishyashuntsu.

García (2021) ninqannawllami, Ramiro Vareapis (2021) nimun:

«Ñawichakunatami awkispis, wamrakunapis, *OMS* (Organización Mundial de Salud) alli willakaykaamuptinpis allaapaqa mikuyantsu». Llapan *Perúpa* anti suyunkunachaw Anqash, Wanuku, Apurimaq, Ayakuchu, wakin suyukunachawpis kay laaya ñawichakunata murukuq kayan, tsaypis wallkaqllami mikunchik.

Ñawichakuna alli murukuymi kayan

Kanan wichankunaqa ñawichakuna murukuyqa tukuy laayapam, tukuy *técnicatami* tsaypaq iñishiyan. Kay ñawinchakunaqa imayka niraqmi kayan: sanuriya, siwiilla, tumaati, apiyu, pirhil, lichuqa, kuulis, ripuullu, *betarraga*, imaykakunapis. Kaykunatam hinantin chakrakunachaw qatupaq muruyan. Tsayta rantikurirmi huk mikuykunta rantiyan: aytsata, *fideosta*, *arusta*, *asukarta*, kachita, *conservakunata*.

Wasinchikkunachawpis ñawichakunata murukushwanmi, tsaynaw mana allaapa qillarya ushanapaq. Kaychawqa manami iñishishwantsu *químico* nishqankunata mishkiqla kananpaqmi kuyayllapa murukushwan, nirpis alli kawayta qumaanapaq.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- 1 Qillqachaw imapaq willakunqanta qillqashun.
- 2 ¿Imankunash nawinchaykunapa kayaapun?
- 3 ¿Imanirshi, imapaqshi ñawichakunata mikushwan?
- 4 ¿Ima qishyaykunapitash ñawichakuna washaakuyan?
- 5 ¿Mayqankunash anti marka ñawichakuna kayan?
- 6 Huk, anti marka ñawinchakunapaq tapukurir willakurishun.
- 7 Kanan wican ñawichakuna ¿mayqankunaraq kayan?
- 8 ¿Imapaqshi kanan wican ñawichakunata ruruyan?
- 9 ¿Ñawichakunata rantikurir Imakunatash rantiyan?
- 10 ¿Markaykichaw ima ñawichakunatataq muruyan?
- 11 Kaayinqanchikta ichikllachaw qillqarir willakushun.
- 12 Qillqapita huk *esquemata* rurashun, riqichikushun.

Ishkay ñawinchana

Yachakunanchik: Aymara markachaw ima ñawinchakunata muruna
kanqanta, imanir mikuna kaqanta riqishun.

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

- ¿Siqichaw imatataq rurakuna ruraykaayan?
- ¿Maychawraq kay marka kaykan?

- ¿Ima ashmakunataq siqichaw rikakuyan?
- ¿Kay marka runakuna imataraq muruyan?
- ¿Kay marka runakuna imataraq mikuyan?

Kayta yacharqankitsu

Aymarakunaqa qullanan ayllukunami kayan. Paykunaqa unaypitami *Perú, Bolivia, Chile* suyukunachaw taakuyashqa. Unay patsaymi Titiqaqa Mamauchka kinrayninchaw murukur, ashmaakur kawakuyashqa. Paykunaqa aymara shimitam parlayan.

Aymara markachaw ñawichakunata murakuyanqanta riqishun

Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqankuna kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

Llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 Qillqapa siqinta alliq rikapaashun, hina titulunta, ima rikuq qillqay kanqantapis riqishun.
- 2 ¿Imapitaraq qillqachaw willamanchik?
- 3 ¿Maychawraq Aymara markaqa?, ¿imanawraq tsay markachaw kawayan?
- 4 ¿Kay markachaw ima ñawichataraq murukuyan, mikuyan?

- 5** Ayka rakiqilqankuna kashqanta yupashun.
- 6** ¿Ima ñawinchakunatataq qamqa riqinki?
- 7** ¿Markaykichaw ima ñawinchakunataraq muruyan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- Rakiqillqakunapa kuchunchaw sumillata rurashun.
- Qillqa ñawpachaw shimikunawan rimaykunata rurashun.

Aymara markachaw ñawichakunata murakuyanqan

Aymarakunaqa qullanan (unay) ayllukunami kayan. Paykunaqa unaypitami *Perú, Bolivia, Chile* suyukunachaw taakuqkuna kayan. Unay patsaymi Titiqaqa Mamaqucha shutiyuq kinrayninchaw taakuyarqan. Kanan qipamanpis atskaqla runakuna Mamaquchapa qullanan kaqpan taakuyan. Perú suyuchawqa, aymarakuna, *Puno, Moquegua, Tacna* markakunachawmi kayan. Paykunaqa allaapa yachayyuq ayllukunami imaypis kayashqa. Kikin Aymara shutiyuq shimitami rimayanpis.

Musyanqanchiknawpis, aymarakuna taaraayanqanqa anti markami kayan. Unaypita chakra murukuq (papa, kinwa, siwara, kañiwa, achis), ashmakuna waatakuq, michikuq (llama, wikuña, allpaka, wanaku) kayashqa. Hinaman chuñukunata rurayanqanmi allaapa riqishqa kayan. Kay aywaykunachawqa manami allaapatsu ñawichakunata muruyan. Allaapa alalaptin manam

allaapa wiñantsu. Huk mikuykunallatam murukuyan. Mamaquchapa ñawpankunachaw taaraqkunaqa pishqunkunata (wallpatakunata, wachwakunata, chakwakunata) tuqlayan, kikin quchachawpis tukuy laaya challwakunata mikuyaananpaq tsariyan.

Aymarakuna quñuq patsa kaqmannami sarata, triquta, ñawichakunata (siwiilla, chila, lichuqa, ripuullu, kuulis, utsu, qaywa, pirlil, kulantu) murukuyan. Kaykunataqa mikuyaananpaqnawllami muruyan. Atskata mururllami rantikuyanpis. Kay quñuq patsa kaqkunachawqa wasikunallachawpis biohuerto nishqantapis rurayanmi, tsaynawpam ñawichakunata murukuyan, wakinkunanam unaynaw patak-patakkunachaw murukuyan, tsay muruyanqanwannami huk mikuykunawanna trukakuyan: aysata, asaytita, kachita, mishkita, lichita, arusta, fideosta, conservakunata, imayka latsapakunatapis.

Mushuq shimikuna

chila. Chiklaayu, kalawaasu.

hirka. Uma, hana, rara. Imapapis uman, hanan, raran.

kinray. Witsan, washanin.

musyay. Imatapis allaapa yachay, riqiy.

ñawicha. Llullu mikuy, verdura nishqankuna.

patak-patak. Anden nishqan.

pushpu. Pushku.

qullanan. Unay wican. pasaq patsa.

shallqa. Kay patsachaw imayka kanqan, naturaleza, nishqan.

taakuqkuna. Pipis, maychawpis kawaq, Yachaq, tiyaq.

Uchuk. ichik, taksha.

waatakuq. Ashmakuq. ima ashmakunata waataq.

yachay. Kaway, paaray, taray, tiyay.

yawarmasi. Kasta. runakuna tsay yawarmasilla kayangan.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- 1 Qillqachaw imapaq willakunqanta qillqashun.
- 2 ¿Imankunash ñawichakuna kayaapun?
- 3 ¿Imanirshi, imapaqshi ñawinchakunata mikushwan?

- 4 ¿Ilma qishyaykunapitash ñawichakuna washaakuyan?
- 5 ¿Mayqankunash anti marka ñawinchakuna kayan?
- 6 Huk, anti marka ñawichakunapaq tapukurir willakurishun.
- 7 ¿Kanan wican ñawichakuna ¿mayqankunaraq kayan?
- 8 ¿Imapaqshi kanan wican ñawichakunata muruyan?
- 9 ¿Ñawichakunata rantikurir Imakunatash rantiyan?
- 10 ¿Markaykichaw ima ñawichakunatataq muruyan?
- 11 Kaayinqanchikta ichikllachaw qillqarir willakushun.
- 12 Qillqapita huk *esquemata* rurashun, riqichikushun.

Rakiqillqakunapita yarpaynin sumillata qillqashun.

1 rakiqillqa	
2 rakiqillqa	
3 rakiqillqa	

- 13 Aymara runakuna kawayninta tawkuchaw willakushun.

Maychaw kayanqan	Perúchaw kayanqan	Shimita parlayanqan

- 14 Aymarakunapa mikuyninkuna, ashmankuna

unay ashma	kanan ashma	ñawinchakuna muryanqan

- 15 Qillqapita ichikllachaw willakushun.
- 16 Qillqapita huk *esquemata* rurashun, niykur willakushun.

MUSHUQ WATA KAWARICHISHUN

→ **Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw
kay tapukuykunata yaskishun.**

1. ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
2. ¿Markanchikchaw kaynawtsuraq Intita mañakuyan?
3. ¿Imataraq qunqurikaq runa ruraykan?
4. ¿Imakunaraq haku hananchaw kaykaayan?
5. ¿Imapaqraq willakushwan siqichaw ruraykunapita?

Kayta yacharqankitsu

Llapan 24 hunaq *junio* killachawmi, Inti allaapa Patsapita karupaakurin, tsaynawmi alalaq patsa killakuna qallan, hina kaychawmi Inti Raymita sumaatsinchik. Ñuqanchikpaqqa kayqa apu raymim, tsaymi shunqunchikchaw apanchik kawatsinchik.

RAYMITA RIQIR

Paqarimusqa:

Kanan qipa watakunamanqa mushuq wata raymi ruraykunaqa uqrakaykannami. Ñawpa watakunaqa llapan ayllukunami mushuq wata raymichawqa yanapanakuyaq. Llapanmi raymita rurayaq. Ayllukunachaw kushikuyta, alli kakuyta patsaachiyaq.

Ñawpa ñawinchana

Yachakunanchik: Markanchikchaw imanaw mushuq wata raymita rurayanqanta huk harawichaw yachakushun, niykur harawishun.

Alli yarpachakurir kay tapuykunata shumaq yaskishun.

- Harawipa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun.
- Harawi ayka wachu kashqanta yupashun.
- Imanaw wachukuna qallanqanta rikapaashun.
- ¿Imapitaraq harawita ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq harawi willakamun?
- ¿Markaykichaw ima raymitaraq sumaachiyan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta rurashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Harawichaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun, tsayta shimiqullqichaw ashishun.
- Qillqachaw imakunapaq harawinqanta yuyashun.

Kayta yacharqankitsu

Inti Raymitaqa unaypitami kawatsinchik, kaymi kananqa ñuqanchikpaq Mushuq Wata. Kay raymiwanmi mushuq watata chaskinchik. Kaywanmi mushuq wata murupakuyaananpaq qallan.

Mushuq wata harawi

Mushuq watallanchik chaarallamushqanam,
kay watam, ushaq watawan tinkurillaayan,
tayta Intipis shumaqmi chipaparkallaamun.
pishqukunapis kushi-kushim waqarillaayan,
sachakunapis shullya-shullyam chillapyaayan.

Hirkakunapa ashmakunapis kushirillaayanmi,
yakukunapis liwyaliliwyam uraapakayaamun,
rahukunapis tushuqnawmi rikaanakurillaayan,
runakunapis kushi-kushim waqunakurillaayan,
wamrakunapis asir - asirmi kushishqa pintirillayan.

Hinantin markakunachawmi tushupakuyan,
tumar - tumarmi kushishqa qatswapakuyan,
wasikunapis tanta-tantami mushkuraakuyan,
allqukunapis kushi-kushim waqyapakuyan,
tukukunapis wasikunachaw waqayannatsu.

Mushuq watallay, kawayllaata rikaykatsillaamay
shullyallachaw kuyashqallaata rikaykatsillaamay,
mamallaapa tantallan llapaapaq tinkurillaatsun,
taytallaapa kukallanpis shumaq tinkurillaatsun,
llakiy shunqukunapis kananqa kushirillaatsun.

Kay wataqa wikuñanaw alli shunqu kaytam munaa,
apu kurnaw alli yuyayyuq kaytam munarillaa,
rima-rimanaw imayka yachaq kaytam munarillaa
muspayniichawpis kushishqa kaytam munarillaa.
Inti, mushuq patsata raslla riyarkachillaamuyri!.

Kay mushuq watachaw pampatsaanakurillaashun,
chiskakunata waqatsir waraypa qutsuykullaashun,
maki-maki tsarinakushqa tushuykullaashun,
Mama Killata parlayninta mañakurillaashun,
tsaynaw winchiswan, pumawanpis parlanapaq.

¡Kaway wata, quyllukunata
wañuykatsillaytsu!

Harawi, ninchik kikin runakuna llapan shunqunkunawan yuyayanqantami.

Harawi kamaqkunaqa llapan llakikuyninkunata, kushikuyninkunata,
yarpakachayninkunata, kawakuyninkunata, imanawmi kaway patsachaw
imatapis rikaayanqantam riqichikuyan.

Mushuq shimikuna

chipapaq. Imapis paqaspa, hunaqpa kikinlla akchiq.

liwya. Yakupa chipapaynin.

mushuq wata. Shamuq wata.

mushuq. Tsayllaraq yuriq, tsayllaraq yurishqa.

Pampatsa. pipa hutsanta qunqay.

shimiqullqi. Huk shimipa llapan shiminkuna churarangan maytu.

sumaachiy. Imapa shutinchaw raymi ruray. Apukunata raymiwan waylluy.

tinkuy. Ima mikupis mana pishiq.

tushuy. Qatsway, dansay.

ushaq wata. Wañuq wata.

waqyay. Allqupa kanikuynin.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 Harawi imapaq willakunqanta qillqashun.
- 2 ¿Imaraq mushuq wata?
- 3 ¿Imaraq ushaq wata?

Tawkuchaw ishkay wachupita imanaw kayanqanta uryana maytunchikchaw yaskishun.

hirka ashmakuna	
yakukuna	
rahukuna	
runakuna	
wamrakuna	

- 1 Mushuq wata chaamuptin, markakunachaw, ¿imatash runakuna rurapakuyan?
- 2 Mushuq wata chaamuptin, markakunachaw, ¿imatash allquwan tuku rurayan?
- 3 Chusku harawi wachuchaw, ¿imapaqshi *yo poético* nishqan mushuq watata mañakun?
- 4 Pitsqa harawi wachuchaw, ¿imash kayta munan *yo poético* nishqan?

Ishkay ñawinchana

Wampis markachaw raymi

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

- Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
- ¿Siqichaw imakunatataq rikanchik?, tsaykunata qillqashun.
- ¿Markanchikkunachaw kaynawtsuraq raymita rurayan?
- ¿Imatataq warmikuna ruraykaayan?
- ¿Kay runakunapa imanawtaq latsapankuna?

Ishkay ñawinchay

Yachakunanchik: Wampis markachaw imanaw kawayninkuna, imaraymikunata rurayanqanta riqishun, yachakushun.

Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqa kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- ¿Imapitaraq kanan ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Imataraq kay marka runakunakuna rurayan?
- ¿Imanawraq kawayninkuna?
- ¿Kay markakunachaw imataraq muruyan?
- ¿Kay markakunachaw imataraq runakuna rurayan?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- 1** Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- 2** Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- 3** Rakiqillqakunapa kuchunchaw sumillata rurashun.
- 4** Qillqa ñawpachaw shimikunawan rimaykunata rurashun.

Wampis markachaw raymi

Musyanqanchiknawpis llapan ayllukunami tukuy raymikunata, ritwalkunatapis rurayan. Kay raymikunaqa markan markami huklaayan kayan, manami tsaynawllatsu llapan markakunachaw sumaatsiyan. Wampis ayllukunapapis tukuy rayminkuna kayaapunmi (kapuyanmi). Paykunapa yunkakunachaw (selva) llapan taaraqkunapanawpis yachayninkuna kayaapunmi (kapuyanmi), kaykunanaw: tuqlakuyapaq, murukuyapaq, ashmakuyapaq, raymikuypaq, tushukuypaq, ritwalkuna rurakuyapaq, mañakuypaq, hukkunapaqpis. Llapan yachayninkuna rurayanqanpitami kaychawqa rayminkunapaqwan ritwalkunapaq riqishun

Wampiskunaqa tukuy laaya raymikunatami rurayan. Llapanpita, paykunaqa "Tsantsa raymi" shutiyuq hatun unay raymitami kananyaqpis sumaykaachiyanraq. Kay raymiqa allaapa riqishqami kananyaqpis, tsaychawmi rikaachikuyan pipis mana llalliyanqanta. Llapan raymikunachawnawpis "*nampét*" nishqan qutsutami iñishiyan, kaychawqa qutsuya, tushuya, masaatu upyay kanqankunatami rikaachikuyan. Kay hapallan rimanallawanmi llapanta shuntuchiyan.

Kay raymiqa inti hiqaychawmi masaatuta upyashpa qallayan, niykur ampiqamami machashqa tushuyan, hinamanpis ruyruta (rondata) ruraykur

wasipa kuchunkunapa tushyan, hinamanpis ullqukuna ruyruta (rondata) rurayanqan rurinchaw warmikunapis tushyan.

Wampiskunaqa ritwal nishqantapis rurayanmi, paykunaqa mallkikunaman allaapa kriyian (creer), tsayraykurmi "*nugkuí*" nishqanta mañakuyan. Kay mallkikunaqa patsa rurinchawshi yachayan, tsayshi ritwalta ruraykur mikuyninkuna alli wachananpaq mañakuyan.

Rikanqanchiknawpis, wampiskunaqa "Tsantsa" raymitawan "*San Juan*" hatun raymikunatami allaapa sumaachiyan, kaychawqa llapan ayllukunami kushilla tushyan, qutsuyan, mikuyan, upyayanpis. Hinamanpis "*nugkuí*" ritwal nishqanta rurayan, mikuyninkunapa wachaynin shumaq kananpaq, tsaynawpa kushilla kawakuyaananpaq.

Qipa patsakunachawqa "San Juan" shutiyuq raymitami sumaachiyan. Kaytaqa llapan 24 junio killachawmi raymiyan; kaychawqa llapankunami kushishqa takiyan, tushyan, "*Juane*" mikuytapis aruyan (kusinayan). Huk hunaq raymipaq pishiykarmi llapankuna mayuman "alli armakuq" yaykuyan, tayta *San Juan* watatsaq alli kawayninkuna quyaananpaq. Kay raymichawqa chiskatami puukayan, kaahata (tinyata) wiruyan (wiluyan), niykurpis palmera sachapa hawanchaw ruyruypa (rondata) tushyan, kay tushuytaqa "humisha" shutiwan riqiyan.

Mushuq shimikuna

ampi. Paqas, tuta, patsa tsakay. awqay. imapis, imapaqpis llallinakuy.

ayllu. Yawarmasi, kasta.

chiska. Puukana uchkuyuq qirupita rurashqa kashpi, pinkullu.

masaatu. Yukapita rurashqa washku.

mayu kuchu. Mayupa manyan. Manyan yaku.

shallqa. Kay patsachaw imayka kanqan, naturaleza, nishqan.

taapay. Imatapis mana huqrakaananpaq, alli qishpinanpaq rikay.

taaraq. Pipis maychawpis yachaq, kawaq, tiyaq.

takiy. Qutsuy, kantay.

uchuk. Ichik, taksha.

wachay. Imapis alli miray. Sachakunachaw imapis alli wayuy.

yachay. Kaway, paaray, taray, tiyay.

yawarmasi. Kasta. runakuna tsay yawarmasilla kayanqan.

yunka. Selva marka. Sacha marka.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 ¿Kay qillqachaw imapaqtaq willakun?
- 2 ¿Kay markachaw imanawshi runakuna yachayan?
- 3 ¿Ima yachayninkunashi Wampis runakunapa kan?
- 4 ¿Imaraq Wampiskunapa shiminkunachaw *nampét*?
- 5 ¿Imanawshi Tsantsa raymita rurayan? Hukpa hukpa chay ruraykunata willakushun.
- 6 ¿Imanawshi San Juan raymita rurayan?. Tsay raymichaw rurayanqankunata qillqashun.
- 7 ¿Wampiskuna imanirshi, imapaqshi mallkikunaman mañakuyan?
- 8 ¿Ima raymikunatashi Wampis runakuna allaapa sumaatsiyan?
- 9 ¿Imapaqshi "nugkui" ritwal nishqanta Wampiskuna rurayan?
- 10 Rakiqillqakunapita yarpaynin sumillata qillqashun.

1 rakiqillqa

2 rakiqillqa

3 rakiqillqa

4 rakiqillqa

5 rakiqillqa

6 rakiqillqa

- 10 Llapan kaayinqanchikta ichikllachaw qillqar willakushun.

MARKANCHIKKUNAPA CHANINCHAASHUN

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Siqichaw imataraq warmi ruraykan?
2. ¿Imanirraq yana hakata warmi aptaraykan?
3. ¿Ima hampikuyraq kayqa?, ¿imaraq kay hampikuyupa shutin?
4. ¿Markanchikchaw kaynawqa hampikuyanku?, ¿pikunaraq hampikuyan?
5. ¿Markaykichaw imakunawanraq hampikuyan?

Kayta yacharqankitsu

Hakawan shuqmakuyqa unay yachaymi. Unay wicanpitami shamun. kananyaqmi wakin markakunachaw hampikuyan. Tsay shuqmakuy hampikuychawmi hakata iñishiyan. Kay waatay ashmawanqa imayka manchakaykunatashi hampiyan. Tsaynawpis imayka qishyayanqankunatashi rikaayan.

HAMPIKUYNINKUNATA

Paqarimusqa:

Kay watakunaqa ichikllapayanmi unay hampikuy yachaykunaqa qunqakaykan uqrakaykannami. Kananqa *occidental* nishqan hampikunatanami allaapa iñishiyani; ayllunchikchaw hampikuyanqanta imanaw iñishinanchikta (shuqmata, sachakunawan, qurakunawan hampikuyninta).

Ñawpa ñawinchana

Yachakunanchik: Markanchikkunachaw ashmakunawan imanaw shuqmakur hampikuyanqanta yachakushun.

Alli yarpachakurir kay tapukunata shumaq yaskishun.

- Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun.
- Qillqachaw siqikunata alli rikapaashun
- ¿Imapitaraq kay qillqata ñawinchaashun?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta rurashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitakush rurarqunchik.
- Mana riqinqanchik shimikunata ayllushun, tsyta shimiqullqichaw ashishun.
- Rakiqillqakunapita yarpayninta ashir sumillata qillqashun.
- Qillqachaw imakunapaq parlanqanta maakushun.

Mama Kallmi Leónmi

KACHAKAACHISHUNKI

¿Qishyapakunkiku?

¡Sitsun kaykunapita qishyapaakunki!

- mantsakaywan
- pacha wallkiwan
- wayrashqawan
- patsawan
- wawlluwan

Tsayqa hakawan, kakashwan, ruruwan, siqaarawan, wirawan, waytawan, ninawan, kukupawan, wallpawan shuqmashqayki.

Sitsun qishyayqa doctorpaqnaw, tsayqa hampikuna wasiman aywanaykipaqmi nishqayki.

¡Sitsun qishyanki!

- chuqawan
- wishqawan
- isqichawan
- pacha nanaywan
- piqa nanaywan
- ñawi nanaywan

Tsayqa tukuy laaya qurawanmi hampishqayki.

Ñuqaqa unay nunakunapa musyaynintami kaayii.
¡Hukkunawan ama pantakuytsu!

Carretera Central S/N - Qarwash
markachawmi tarimanki.

997810942
yupayman
Qayakamuy

Anti markakunachaw shuqmawan hampikuyinkuna

Anti markakunachawqa, yunka markakunachawnawpis unaypitami runakunata tukuy laaya qishyakuna tsarishqa. Kay qishyakunataqa tukuynawpami hampinta musyayashqa. Kanankamapis qishya tsariyaptinqa tukuy hampikunawan (qurakunawan, ashmakunawan, hukkunawanpis) hampiyanmi. Runakunata antsaachiq qishyakunataqa shuqmata ruraykurmi hampiyan. Qipamanqa *convencional* nishqan laaya hampikuypis kanmi, kaytaqa yachakushqa hampikuqkunami (médicokunami) qishyakunata huknawpa hampiyan.

Anti ayllukunachaw hampikuyqa unaypitami shamun, kaytaqa hampikuq yachaq runakunallami tukuynawpa hampiyan. Musyanqanchiknawpis antichaw ayllukunaqa qurakuna, ashmakuna allaapa hampi kanqanta musyayanmi, tsayraykurmi urqu aw china qura kanqanta, ima ashma alli kanqantapis riqiyan. Kay quraqa achachaypaqmi aw alalaypaqmi niyan, pacha nanaypaqmi, taqayqa chuqapaq aw wishqapaqmi, wakpa wayrapaqmi. Kay ashmaqa shuqmapaqmi niyanpis. Kanan qipamanqa huk laaya hampikuykunata iñishikaayan.

Mushuq shimikuna

anti marka. Anti suyukunachaw markakuna kanqan.

tukuy laaya. Imapis imayka rikuq kanqan.

antsay. Imapis, pipis allaapa qishyakurkuy.

qipa. Kanan witsan patsa, kanankuna patsa.

ruru. runtu. Llapan pishqukuna wachannqan.

kakash. Urqu kaq wallpa.

hampiy. Imawanpis pitapis qishaypita kachakaatsiy.

musyay. Riqiy, yachay.

Tapukuykunata yanásanchikwan shuntakarirnin uryana maytunchikchaw rurashun.

- 1** Qillqata ñawinchanqanchikpita ichikllachaw willakushun.
- 2** Qillqachaw unay runakuna imanaw qishyakunata hampikuyanqanpita willakushun.
- 3** ¿Ima ashmakuntash hampikuchaw mama Kallmi iñishinqa?
- 4** ¿Ima qishyakunapaqshi qurakunata iñishinqa?

Ishkay ñawinchana

Jaqaru markachaw hampinakuy

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

- 1** ¿Siqichaw imatataq runakuna ruraykaayan?
- 2** ¿Siqichaw imakunatataq rikanchik?, tsaykunata qillqashun.
- 3** ¿Markanchikkunachaw kaynawtsuraq hampinakuyan?
- 4** ¿Imatataq warmikuna ruraykaayan?

Yachakunanchik: Jaqaru markachaw imanaw hampinakuy kanqanta
riqishun, yachakushun.

Qillqapa shutinta, imanawpis qillqashqa kashqanta rikaashun, aykapis rakiqillqa kashqanta yupashun, tsaypita llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- ¿Imapitaraq kanan ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq qillqa willakamun?
- ¿Kay marka runakuna imataraq rurayan?
- ¿Maychawraq jaqaru markaqa kaykan?, ¿imanawraq tsay marka?

Qillqa ñawinchaychaw, kaykuna rurayta yarpaashun.

- Umachaw yaskinqanchikkunata yarpaashun, allitsuraq yaskirqunchik.
- Qillqachaw mana riqinqanchik shimikunata ayllushun.
- Tsay shimikuna ima ninanqanta yachatsikuqta tapukushun.
- Rakiqillqakunapa kuchunchaw sumillata rurashun.
- Qillqa ñawpachaw shimikunawan rimaykunata rurashun.

Jaqaru markachaw hampinakuy

Jaqaru ayllukunaqa anti markami kayan. Paykunaqa Aizawan Tupe markakunachawmi yachayan. Kay markakunqa distrito Tupechawmi taakuyan; hinaman Catahuasiwan Cachuy markakunqa Catahuasi distrito nishqanchawmi kaykaayan. Llapan ayllukunaqa Yauyos suyuchachawmi paarayan. Llapan markakunqa Lima suyuchawmi. Jaqarukunaqa manam tsay suyukunallachawtsu kayan, Junínwan Huancavelica suyunkunachawpis taaraayanmi. Kay marka runakunaqa jaqaru shimitam, kastillaanu shimitam parlayan. Jaqaru shimiqa aru mama shimpitam shamun (yurishqa).

Jaqaru ayllukunaqa ima qishyay chaptin aw chariyaptinpis kikinkuna hampikuy yachayanqanllawanmi kachakaachinakuyan. Tsay hampiyninpaqqqa tukuy laaya qurakunata, sachakunata iñishiyan, tsay qurakuna imapaq hampi kanqanta allaapami riqiyan, musyayan; hinamanpis haapa aw waatay ashmakuna imapaq hampi kanqantapis musyanmi. Tukuy laaya shuqmawan hampikuynintapis yachayanmi. Llapan tuna hampikuy yachayninkunaqa, kanan qipakunamanqa, qipachaykannami, ichikllapayan qunqakaykan, occidental hampikuykunatami paykunapis iñishiyan. Qipa wamrakunapis unay hampikuykunataqa yachakuyannatsu, kikin runakunapis alliqllaqa iñishiyannatsu, moderno nishqan hampikunallanami allaapa witsikaykaatsiyan.

Kay markakunachaw hampikuy yachaykunaqa llutaypami kan.

Kaychawqa shuqapaqnawlla wakinllata rikaarishun imanawpa Jaqarukuna hampinakuyanqanta. Achachaypiq (achatsaatsikuypaq), piqa nanapiq, kunturwarmi papa (papawan) nishqanta llanulla ikarirmi qishyaqpa urkuman laqayan. Alalaypita qishyapaakuqkunatanam wayawpa rapranta wallpa wirawan llushiykur laqayan. Alalaypiq pacha nanaptin aw isqicha tsariyaptinami qamashta, mentata tsapurkur (puwarkatsir) upuyan. Wishqata, chuqatanami anqushta, escorzonerata anakashqa aawashwan (haba) puwaykachir upuyan. Tullukuna ullushqatanami wirakunawan kupaykur sutaypa kutitsiyan. Pacha wakllishqata hampiyaananpaqnamí hakawan kuparir (shuqmarir) rikaayan. Manchakay qishyakunatanami tukuynawpa shuqmayan: waytakunawan, yana hakakunawan, alumbré nishqanwan, rurukunawanpis.

Llapan nishqanchik qishyakunataqa occidental hampikuna manashi kachakaachinllatsu, paykunaqa imayka niraq análisiskunata, pastillaakunata, haraawikunata, ampolletata iniñsiyan. Kay qishyakunataqa, manchakayta, pacha wakllita, bruhiriyyata manash paykunaqa kaayiyantsu. Imanaw karpis, kanan witsanyaq unay tuna hampikuykunataqa iñishiyanaraqmi.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1** ¿Kay qillqachaw imapaqtaq willakun?
- 2** ¿Jaqaru markaqa maychawshi churakaykan?
- 3** ¿Kay marka runakuna ima shimikunatash parlayan?
- 4** ¿Imanirraq aru shimita mama shimi ninchik?
- 5** ¿Aru shimpita ima shimikunash yuriyarqan?
- 6** ¿Kay markachaw imanawshi runakuna hampinakuyan?
- 7** ¿Imakunatash hampikuyaananpaq iñishiyan?
- 8** ¿Imaraq shuqma? ¿imakunawanraq shuqmata rurayan?
- 9** Kay markachaw ishkay niraq hampikuyshi kan? ¿mayqankunaraq kayan?
- 10** ¿Ilma qishyaykunatash hampiyan?, ¿imakunawanshi hampiyan? tsayta huk tawkuchaw qillqashun.

qishyakuna	hampikuna

- 11** Huk tawkuchaw, imanaw, imawan occidental hampikuy haqaru markachaw hampikuyantata tinkutsiypa churashun?

occidental hampikuy	haqaruchaw hampikuy

12 Rakiqillqakunapita yarpaynin sumillata qillqashun.

1 rakiqillqa	
2 rakiqillqa	
3 rakiqillqa	
4 rakiqillqa	

Yachakuypita yuyapakuy

Kanan llapan yachakunqanchikta kallpaachinapaq yarpachakushun,

pishimanqanchikta taqyachinapaq.

- ¿Llapan ruranqanchik imallachawqa yanapamaashunraq?
- ¿Imataq allaapa sasa kashqa?, ¿imanirtaq sasa ninchik?
- ¿Mayqan uryatataq raslla rurarqunchik?, ¿imanirtaq ahalla kashqa?
- ¿Mushuq yachaykunata ashiy alliku kashqa? ¿imanawtaq ashirqunchik?
- ¿Imataq llapanta shumaq rurarinapaq pishin?

Mushuq shimikuna

Allay. papata, uqata, ullukuta, mashwata chakrapita hipiy.

kukupa. imapitapis machka ruray, papapita, triqupita, siwarapita, imayka.

Mamaqucha. maychawpis achka qaku qucharaq. Kaykuna rahukunapa chakinchawmi kayan, paypitam pinta yakukuna, mayukuna yuriyan.

Punta. ñawpa, imatapis ñawpata rurana kanqan.

Saachiy. ashmakunata huk patsachaw puñutsiy, tsay puñurmi ismayninwan chakrata wanutsan.

Suyu. hatun marka, hatun llaqta. Suyupa rurinchaw achka markakuna kan.

Waatay ashma. wasichaw llapan waatana ashmakuna.

Achallaw. ilmapis alli, mishki kaptin kushiypa qapariy.

Kurku. runapa kikin kanqan, imakuna kanqan. runapa tullun.

Laqchiy. ima yakukunata imapitapis imawanpis hurquy.

Liqita. allpawan yaku

pichushqa. Mitu.

Puqu. imapis, ima mikupis mikunapaq allina kanqan.

Tuquash. yakuchaw kima killa ismushqa papa, sara, uqa, yukapis.

Uchku. patsata allpan hurqr uqtiy.

Wawllu. warmi qishyakuriptin qishyay charinqa.

Wiñay. imatapis imamanpis hichay, wiñay.

Tutalla. paqaslla, patsa waraqla.

Hupaynin. shunqunchaw maakuynin, alman, hanin.

Sapin. watsin, sipin, kayqa llapan qurakunapa, qirukunapa patsa rurinchaw wiñatsiqmi.

Usya. mana tamya kaptin. Tsakishqa markakuna kayaptinmi usya patsa ninchik.

Tacarpu. istakanaw shukshu. Patsata uchunapaqmi alli kayan.

Allay. papata, uqata, ullukuta, mashwata chakrapita hipiy.

Kuka. willka chaqchana sacha. Wakin shuqmapaq, hampipaq, qatipaakunapaq iñishina sacha.

Kusillu. sachakunachaw pukllaysiki kawaq ashma. Muunu.

Mallaqay. pacha waqay, wiksanyay.

Mikuy churaku. ima mikuytapis mallaqay wicanpaq, mana kanqan wicanpaq churakuy.

Punta. ñawpa, imatapis ñawpata rurana kanqan.

Takaachu. kuchi aychawan, plaatanuwan rurashqa mikuy.

Upshanka, awaymantu, uwilla (uvilla nishqan)

Yanukuy. ima mikuytapis mikunapaq aruy.

Yawarmasi. kasta. Runakuna tsay yawarmasilla kayanqan.

Yunka. selva marka. Sacha marka.

Kasta. yawarmasi. Pipis kikinnaw yawarmasin kanqan.

Kayaapun. kapuyan. Pipapis imanpis kapunqan.

Sikya pitsay. pinta pitsay.

Kayqa yaku aywanan pintsakunapita rumita. allpata, qirukunata pitsaymi.	Shallqa. kay patsachaw imayka kanqan, naturaleza, nishqan.	yawarmasi, kasta.
Sikya. pintsa. Yaku aywanan naani.	Taapay. pmatapis mana huqrakaananpaq, alli qishpinanpaq rikay.	Hirka. uma, hana, rara. Imapapis uman, hanan, raran.
Taakuq. yachaq, kawaq, paaraq.	Tuqlay. munti ashmakunata mikunapaq tsariy. wañutsiy.	Mayu kuchu. mayupa manyana. Manyan yaku.
Umalliç. markakunachaw llapan runata qayaq, pushaqmi	Waatay pishqu. wasichaw waatana chishakuna, wishpakuna: wallpa, paatu, paawu.	Pushpu. pushku.
Uryana. iñishina. Imapis uryanapaq iñishina kanqan. Herramienta.	Yachay. kaway, paaray, taray, tiyay.	Shallqa. kay patsachaw imayka kanqan, naturaleza, nishqan.
Usyapatsa. mana tamyanqan witsan patsa.	Yawarmasi. kasta. runakuna tsay yawarmasilla kayanqan.	Taapay. imatapis mana huqrakaananpaq, alli qishpinanpaq rikay.
Watatsay. imapis wata tumariq imatapis ruray.	Yunka. selva marka. Sacha marka.	Tuqlia. tuqlay. munti ashmakunata mikunapaq tsariy. wañutsiy.
Yanukuy. ima mikuypis kusnay, arukuy.	Shimiqullqi. huk shimpia llapan shiminkuna churarangan maytu.	Uchuk. ichik, taksha.
Haani. hupay, kallpa, wamani.	Wishpa. wasichaw waatana chishakuna. chisha.	Yachay. kaway, paaray, taray, tiyay.
Hirka. uma, hana, rara. Imapapis uman, hanan, raran.	Chiku. qincha, kancha. Maychaw waatay ashmakuna waatay.	Haku. aqshu, lliklla, manta. Latsapa. lasapa, ratash, hana.
Kallka. raqra, ishkay hirkapa chawpinchaw marka, chakra, imapis kanqan.	Sipsa. wishpakunapa hanan. Llapan pishqukunapa pluuman.	Mishti. pipis haq Europa markapita shamushqa runakunata ninchik.
Katay. imatapis waqtawan, hombrown apay. huytuy, apariy.	Kakash. urqu kaq wallpa.	Paku. allpaka nishqan anti ashma.
Iluta qura. maychawpis tsaynawlla yurikuq, wiñaqkuq qura / qiwa.	Chukru. imapis anaq, hinchi. Yanushqa mana raslla chaq (yanukaq).	Qipa shipah. kanan witsan chiinakuna, shipashkuna.
Mayu kuchu. mayupa manyana. Manyan yaku.	Ayrayay. imatapis allaapa munay.	Qipa wayna. kanan witsan chuulukuna.
Rakinakuy. imatapis ichik, ichik rakinakuy.	Chisha. wasichaw waatashqa wishpakuna. Ayllu.	Qipakuna. kanan witsan patsakuna.
		Ruripa. llullipa, turpa.
		Wayna. maqta, chuulu, malltush chuulu.

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son constitutivos al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime convenientes. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluyendo los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajan en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.